

Kőfaragók, minták, emlékek – kőfaragás-oktatás Zalatnán 1894–1918 között

Az iparoktatás intézményei Magyarországon a dualizmus idején

■ Az ipari szakoktatás az ipari modernizáció és versenyképes tudással felvértezett nemzeti iparos középosztály létrehozásának legfontosabb terepe volt a 19–20. század fordulóján.¹ A korszak ipariskolái általában helyi hagyományokra és alapanyagok felhasználására jöttek létre, célul tűzték ki az ipar modernizálását és a modern, piacképes szaktudás átadását. Az ipari szakoktatás háromszintű képzési rendszere a nemzeti integráció kulturális és gazdasági céljait követte, az országos képzési rendszerben alapfokú közoktatásra épülő középfokú szakképzésnek számított. Az iparosság alapfokát az iparostanonc-iskolák jelentették, melyek megalapítása a második ipartörvényvel vált kötelezővé az ötven tanoncnál többel bíró községekben. Ezekben az eredetileg községi fenntartású intézményekben hároméves képzést biztosítottak a legalább népiskolai végzettségű, tizenkettedik életévüket betöltött iparostanoncnak.

A tanoncműhelyek után az iparoktatás második és egyben az ipari szakoktatás első fokát az ipari tanműhelyek jelentették, melyek kettős célkitűzésében a megfelelően képzett, az ipar számára jól hasznosítható szakmunkások kinevelése mellett háziipari ismeretek átadását is lehetővé tették. A hároméves képzés megkezdéséhez elemi iskolai végzettség és betöltött tizenkettedik életév kellett, az oktatás fő jellegzetességét a rajzoktatás iparágak szerinti specializációja jelentette. A millennium évében összesen hat ilyen intézmény működött országszerte: szövő tanműhely Pozsonyban (1891), kosárfonó Békésben és Belluson (1893), fafaragó műhely Brassóban, gyermekjáték-készítő Hegybánya-Szélaknán (1887) és csipkeverő Körnöcbánya-Óhegyen (1884/1888).

¹ Az előzetes kutatási eredményekről: SZÉKELY Miklós: Az egykori Zalatnai Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipariskola gipszgyűjteménye. *Ars Hungarica* 42. évf. (2016) 2. sz. 169–182.

A következő szintet, a szakoktatás gerincét az ipari szakiskolák jelentették, idetartoztak a képzési rendszerben a legjelentősebb intézmények, vagyis a későbbiekben önálló engedéllyel bíró iparos réteget képző intézmények. 1896-ban összesen tizenhat ilyen iskola működött 616 tanulóval. A későbbi évtizedek struktúraváltoztatásainak fő kérdése az ide történő felminősítés vagy a körből való kikerülés volt. Ez az iskolatípus iparostanoncok és ipari segédmunkások képzésével egyszerre szolgálta a kézmű- és a gyáripár érdekeit. A négyéves oktatás előfeltétele a betöltött tizenkettedik életév mellett a középiskola második vagy az elemi iskola hatodik osztályának elvégzése volt, ez az iskolatípus felelt az építőipari tanfolyamokért is. A kiállított bizonyítvány sokat ért: birtokában a végzett növendék két évet segédként dolgozott, majd azt követően önálló iparosként – ács, kőműves, kőfaragómester – folytathatta tevékenységét. A faipar területén a bútór- és épületasztalosok mellett esztergálást és fafaragást is tanítottak a homonnai (1877) iskolában. Fa- és fémmegmunkálást lényegesen több intézményben oktattak. Idetartozott az aradi (1892), a kolozsvári (1884), a marosvásárhelyi (1892) és a szegedi (1893), valamint a temesvári (1879) intézmény, amelyekben a homonnaihoz hasonló rendszerű faipari oktatás mellett gép-, mű- és épületlakatosokat képeztek. A kolozsvári fa- és fémműves szakiskola saját tanítási modellt dolgozott ki, délelőttönként ipari üzemekben és gyakran folyt a gyakorlati, délutánonként pedig az iskolában az elméleti oktatás. Az intézményekhez esetenként speciális szakképzéseket (építőipari, műlakatosok, agyagipari, gőzgépezők stb.) csatoltak, valamint bizonyos esetekben technológiai múzeumot is kapcsoltak, ilyen volt például a kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum (1887). Ebbe a rendszerbe tartozott a magániskolaként indult, finommechanikai képzést nyújtó budapesti Mechanikai Tanműhely (1884) is. Kőfaragó és agyagipari iskola működött Székelyudvarhelyen (1892), ahol a kőfaragó és díszítő szobrászati képzés mellett fazekasságot és kályhakészítést is oktattak. Kőfaragó és kőcsiszoló iskola működött Zalatnán (1894),

míg Ungváron (1863) fazekas- és kályhakészítő-képzés folyt, de az agyag állt a mágocsi (1887) iskola képzésének középpontjában is. Szintúgy ehhez az oktatási szinthez tartozott a budapesti óraipari (1892) és a nagyszabeni bőr- és cipésziskola (1895).

Az ipari szakképzés felsőfokát a főgimnáziumokkal és főreáliskolákkal egy szinten álló állami ipariskolák jelentették, melyek egyszerre nyújtottak technikai és elméleti ismereteket: feladatuk művezetők képzése és a gyáripari, illetve műszaki hivatalnokok felkészítése volt az államigazgatás számára. Az eltérő tantervek szerint, de hasonló szervezetben működő, négyéves képzési idejű intézményekbe polgári vagy középiskolai végzettséggel lehetett bekerülni. Egyik legfontosabb és legrégebb ilyen intézmény a gépészetet oktató kassai ipariskola (1870) volt, melynek eredetileg asztalosokat képző brassói testvérintézménye 1896-tól fa- és kőipari szakiskolaként működött tovább. A budapesti (1877) állami ipariskola az építészet, gépészet, vegyészet, fém/vasművesség, faipar területén képzett szakembereket. A háziipar mellett a női munkaerő képzésének fontos helyszínei voltak az ország minden részén létesült nőipariskolák, amelyek ipari munkára való képesítést biztosítottak.

A millennium évében az országszerte meglévő tizenkét ipari szakiskolából öt Erdélyben működött (Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Zalatna, Brassó), ott, ahol az iparosítás nemzeti programja aktívabb állami szerepvállalást tett szükségessé. Ehhez a képzési szinthez tartozik a kezdetben sajátos, a népiskola és az inaskodás közötti átmeneti helyzetben lévőknek oktatást nyújtó, osztály mintájú kézműves iskolaként (*Handwerkerschule*) működő temesvári alsó fokú ipariskola is (1879), amelyet 1896-ban ipari szakiskolává alakítottak. Itt a tizedik életévüket betöltött és az alapfokú iskolát végzett fiúk részére hároméves elméleti képzést biztosítottak, melyet szakmai műhelyben letöltendő gyakorlat követett. Nemritkán a helyi munkaerőpiacra és alapanyagokra alapozva speciális szakiskolák is létrejöttek: Homonnán és Zayugrócon fafaragó, Késmárkon szövő, Kassán paszománykészítő, Nagybacsereken szőnyegkészítő, Hodrusbányán pedig csipkeverő szakiskola szolgálta a háziipari oktatást. Kézgyűgyességi iskola működött Sopronban (1877), Budapesten (1895), Debrecenben (1899), és a képzés e típusának első rendszeres intézményeként Brassóban (1886) is. Az ipariskolák

a későbbiekben továbbiakkal egészültek ki, egyes esetekben változtattak, bővítettek oktatási profiljukon.

Az iparosgédek rajzoktatásának fellegvára a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola volt, amely a szakképzés mellett nyilvános rajztanfolyamokat is szervezett. Az ipari szakoktatási intézetekben a 20. század első évtizedének közepe a reformok időszaka volt, így történt ez ebben a nagy múltú rajzoktatási intézményben is. Az 1904-ben bevezetett és a nappali osztályokat érintő újítások lényege a műhelyoktatás volt, melynek során a technika és anyagismeret megtanítására helyeződött a hangsúly. 1906 körül Ágotai Lajos igazgató az iparművészeti képzés irányában fejlesztette tovább a műhelyoktatást olyan műiparosok képzésével, akik egy személyben képviselték a tervezőt és a kivitelezőt. A reformoknak köszönhetően az iskola teljes elméleti, rajzi és gyakorlati képzést nyújtott a növendékeknek; ennek keretében szervezték meg a könyv- és könyomdászok számára a gyakorlati műhelyt. 1903-tól kezdődtek a rendszeres művészettörténeti előadás-sorozatok, melyek első előadója Lyka Károly volt. 1914-ben Pécsi József vezetésével fotólaboratórium és fotóművészeti oktatás indult.

Szempontok a zalatnai ipariskolai gyűjtemény értékeléséhez

■ Az egykori Zalatnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipariskola padlásáról 2014-ben került elő egy erősen töredékes, nagyobb részt gipsz, kisebb részben kő mintagyűjtemény, amely az 1890-es évektől az 1930-as évekig illusztrálja az iskola működését. A zalatnai gipsztárgyak értékét számos művészet- és építészettörténeti szempont figyelembevételével lehet meghatározni, de idetartozik a tárgyak sérülékenysége, hanyattatott sorsuk és a gipsztárgyakat érintő több mint fél évszázados tudományos érdeklenség. Ez utóbbi egyik oka a mintagyűjtemény anyaga és funkciója, ezek a gipszből készült tárgyak ugyanis elsősorban szemléltetőeszközként kerültek be oktatási gyűjteményekbe, és mint ilyenek sokáig elkerültek a szakmai kutatás figyelmét.² A zalatnai iskola állami alapításából és fenn-

² KATONA Júlia: Gipszminták a rajzoktatásban. A Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola egykori gipszgyűjteménye. *Ars Hungarica* 42. évf. (2016). 2. sz. 157.

tartásából adódóan a fentiekhez kapcsolódik egy tágabb szempont is. A kőfaragás oktatásáról és a dualizmus kori építészeti kivitelezők képzéséről egyedülálló módon tanúskodó tárgyak egyben a magyar állam egykori aktív jelenlétének tanúi Erdély egy olyan vidékén, amely az intézményalapítást megelőző évszázadokban többször volt magyarelles etnikai alapú konfliktusok és vérengzések helyszíne, egy olyan vidéken, amely immár több mint egy évszázada folyamatosan Romániához tartozik.

A valamikori zalatnai Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola gyűjteménye a századforduló konjunktúrájában oktatási célra használt gipsztárgyakat és kőfaragványokat foglalja magába, ez a két, anyagában eltérő tárgycsoport a gipsz sokrétű és csak erre az intézményre jellemző felhasználásáról is tanúskodik. A korszak építészeti profilú erdélyi ipariskoláiból – Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Aradról és Temesvárról –, de még a részben kőfaragó profilú székeludvarhelyi iskolából sem ismert ilyen komplex, az oktatásmódszertant összefüggéseiben dokumentáló gipszgyűjtemény, mint a zalatnai. Az intézmény az 1894–1895-ös tanévben kettős feladattal, párhuzamosan működő kőfaragó és kőcsiszoló osztályokkal kezdte meg működését. Az ipari gócpontoktól és a főbb vasútvonalaktól távol eső intézményben a kőfaragás oktatásának az építészeti és az ornamentális díszítés elsajátítása képezte a részét.

A zalatnai iskola fennmaradt gyűjteményének építészettörténeti jelentőségét nagyban meghatározza, hogy a hazai és külföldi gipszöntő műhelyekből rendelt mintadarabok mellett a századfordulós ipari szakoktatás módszertanára jellemző, egyéni invenció és kreativitás tárgyakban mind ez idáig nem megragadható példáit vonultatja fel. Jól illusztrálják azt az oktatásmódszertant, amelyben a gipszminták és a mintakönyvekből megismert formakincs másolása helyett az egyéni tervezésre és kivitelezésre inspirálták a növendékeket. Ez alapvetően eltért a gipsztárgyak gimnáziumi oktatásban betöltött szerepétől, ahol a hangsúlyt egyrészt a klasszikus műveltségben és a nemzeti történelmi narratívában kiemelt szerepet játszó tudósok, művészek, politikusok és hadvezérek portréinak megismerésére, másrészt a portrék rajzóriai másolására fektették. A 19. század végére a gipszöntvények szemléltető jellegű felhasználása az oktatás minden szintjén és intézményében jelen volt, a polgári iskolák történelem- és

rajzóráin, emellett az ipari képzésben, valamint a művészeti oktatásban egyaránt széles körben alkalmazták. A zalatnai gyűjtemény e sajátosságait a feldolgozás folyamán figyelembe vettük, a tárgytipusok szerinti kategorizálásánál az emlékek elkészítésének és használatának jellemzőiből indultunk ki, elvetve az ipari/művészeti jellegű tárgyakra gyakran alkalmazott besorolást, amely építészeti, ornamentális gipszöntvényeket, reliefeket, egész alakos figurákat és anatómiai gipszöntvényeket különít el.³

A növendékek által készített tárgyakból és a máshonnan rendelt mintadarabokból álló iskolai gipszgyűjtemény egykori méretéről és összetételéről nincsenek pontos ismereteink, nem tudhatjuk, hogy az ismert tárgyak az egykori gyűjtemény darabjait és azok minőségét milyen mértékben tükrözik. A zalatnai iskola gyűjteményének páratlansága miatt analógiák segítségével sem végezhetünk hipotetikus rekonstrukciót, így vizsgálódásaink eredménye a fennmaradt és restaurált tárgyegyüttesre vonatkoztatható. Az oktatási célú gipszhasználat körébe tartozó gyűjtemény négy egysége közül az elsőbe az épületplasztika, nem figurális épületdíszek, reliefek kerültek. A második csoportot kicsinyített építészeti minták, faragott gipszek, a harmadik nagyobb egységet a kőfaragványminták és faragott kő épületplasztika, az utolsó, negyedik egységet pedig a kőfaragás oktatásán túlmutató figurális emlékek alkotják.

A Zalatanán fennmaradt gipszgyűjtemény nem választható el azoktól a harmadik csoportba tartozó kőfaragványoktól, amelyek egy részét az iskola műhelyeiben készítették a növendékek, míg másik részük máshonnan rendelt kőfaragó mintadarabként került az intézménybe. Ez utóbbiak bizonyítják a kőfaragó-oktatás építészeti jellegét, azt a célját, hogy az innen kikerült kőfaragók leginkább az építészeti kivitelezés terén állják meg helyüket. E törekvés eredményességét a végzetek első, a kutatások jelenlegi állása szerint egyetlen ismert munkahelyei alá is támasztják. A gipsz- és kőtárgyak az iskolai mintagyűjteményt gyarapították. A tárgyak komplex szemléltető felhasználása mégis alapvetően eltért az oktatás nem ipari jellegű intézményeinek működésétől, ahol külső forrásból gyarapították a lényegében szemléltető jellegű iskolai min-

³ KATONA 2016. 159.

tatárakat.⁴ Az ipariskoláknak közös jellemzője volt a kiadványok és szemléltetőmodellek segédeszközként történő kezelése, erre utal Zalathán a gyarapodó gipszmintagyűjtemény elhelyezése érdekében folyamatosan bővülő folyosói és tantermi szemléltető bútorzat.⁵

1910 körül már öt különböző gyűjteményt lehet elkülöníteni az iskolában: féldrágakő, (faragó)kő-, kőfaragóforma-, gipszminta- és könyvtári állományt. Ezek szemléltető szerepének növekedése is erre az időszakra tehető: „A technológia tanítása céljaira rendelkezésre álló gyűjtemények az emeleti tanteremben és emeleti folyosón a tanulók számára állandóan hozzáférhetővé teendők, evégből az igazgatói irodából a gyűjtemények az emeletre viendők. A gyűjteményeket tervszerűen kell rendezni és fejleszteni; évről-évre megfelelő feliratokkal látandók el, hogy azokat az ifjúság minél könnyebben tanulmányozhassa.”⁶ 1908–1909 folyamán egy országos jelentőségű műemlék-felújítás anyagával is bővült az iskola mintatára. Schulek Frigyes és Schulek János ajándékként a zalathnai intézménybe került egy művészettörténeti mintagyűjtemény, valamint a Halászbástya legjellemzőbb faragottkő-részleteinek rajzmásolatai, amelyből a műhelymunka során valószínűleg másolatokat is készítettek.⁷ A korszakban elterjedt gyakorlatnak megfelelően a műemléki helyreállítások és a nagy középítkezések során használt ornamentális és építészeti tagozatokról készített gipszöntvények és -másolatok gipszminta-öntőműhelyek révén jutottak el az ipari szakoktatásba, az így hagyományozódott modellek az egész országban megjelentek. Az 1910–1911-es tanévre a mintázott-öntött, valamint a faragott gipszmodellek számára már új szertár kialakítása

4 KATONA 2016, 161–162. különösen 15. lbj.

5 *A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola első értesítője. 1894–95, 1897–1898.* Szerk. CSÁNKI József. Nagyenyed, 1898. 26.; *Értesítő az Intézet 15.-ik évi működéséről az 1908–1909-ik tanévben.* Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1909. 10.

6 Víg Albert aláírásával ellátott feljegyzés. 1907. április 30. p. 15. Forrás: *Procese Verbale 1904 – 1922 – 1933 – 1950.* A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag.

7 *Értesítő* 1909. 5. Farbakyné Deklava Lilla a ZL.1.081-es számú rozettát azonosította a Halászbástyán is előforduló gipszmintaként. Farbakyné Deklava Lilla: *Gipszműhely egy építkezés szolgálatában. A gipsz szerepe a Mátyás-templom 19. századi helyreállításában.* *Ars Hungarica* 42. évf (2016) 3. sz. 223–236.

vált szükségessé. Ez végül 1912-re készült el, a gipszfaragványok ekkorra „a szerkezettani szertárt majdnem teljesen kitöltik és a folyosó s tanterem felől elrendezett üvegajtókon át mindig láthatók”.⁸ Ezek közé tartozhatott a ZL.2-es csoportba sorolható kicsinyített építészeti modellek döntő többsége. Az órákon készült mives modellek tehát demonstrációs célból a folyosókon és a műhelyekben lévő tárolószekrényekbe kerültek, így szemléltető taneszközként a szakrajzi mintagyűjtemény részévé váltak, illetve az építészeti forma és alaktan oktatásában, valamint a kőfaragó műhelymunka során is felhasználták őket.⁹ A szertár részére készült gipszmodellek között ferde dongaboltozat, gömbboltozat, keresztboltozat, bordaválttöredékek, fülke, kapu, kerítéspillérek, sarokpillérek és sarokátmenetek készültek.¹⁰

Az iskola egykori gyűjteményeinek méretét és összetételét az elszórt források tükrében nem lehet megállapítani. Az iskolai irattárban fennmaradt töredékes dokumentáció egyike azonban jelentős könyvtári és mintatári gyűjteményt sejtet. Az 1910. év végi könyvelés alapján – amely az iskola alapításától eltelt időszak teljes állományát tükrözi – 607 bútort, 1445 könyvet, 306 kísérleti eszközt, 443 mintát, 1117 műhelyi felszerelést vezettek be az iskola szakleltáraiba, összesen 71 905 korona értékben.¹¹

Az iparoktatás nemzeti jellege

■ A dualizmus korabeli, magyarországi iparoktatási intézményekben folyó képzés és az ezekben készült tárgyak értelmezése izgalmas területe a kulturális nacionalizmus nemzetépítő lépéseit vizsgáló kutatásnak, illetve a modern magyar építészeti- és iparművészet-történetnek is. Az iparoktatás a nemzeti oktatáspolitikai, a gazdaságpolitikai,

8 *Értesítő az Intézet 17.-ik évi működéséről az 1910–1910. tanévben.* Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1911. 12. Idézet: *A Zalathnai M. Kir. Áll. Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola 1911–1912-ik évi értesítője az intézet 18. évi működéséről.* Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1912. 9.

9 „melyek évről-évre való kibővítése tervbe vétetett”. *Értesítő* 1909. 10.

10 *Értesítő* 1911. 12–13.

11 1911. év január hó bevételi napló. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag.

a modern bürokrácia és a nemzetiségpolitika terepévé vált a kiegyezést követően. Az iparfejlesztés intenzív állami szerepvállalás révén valósult meg, célja a modern, standardizált tudással bíró, nemzeti iparostársadalom létrehozása volt.¹² Az ipari szakoktatás az ipari modernizáció és versenyképes tudással felvértezett nemzeti iparos középosztály létrehozásának legfontosabb terepe volt a 19–20. század fordulóján.¹³ A zalatnai Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Iskola megalapítása is ebbe a számos minisztériumon, oktatási és kulturális intézményen átívelő identitás- és nemzet-építő politikába illeszkedett. A szakiskola szabályzata így fogalmazta ezt meg: „A zalatnai állami kőfaragó- és kőcsiszoló-ipari szakiskola célja: szakképzett iparossegédek nevelésével az ország erdélyi részei kőfaragó iparának fejlesztése, az ország részére szakképzett kőfaragók nevelése és a kőcsiszoló-ipar meghonosítása. Ennélfogva felkarolja a kőfaragó és kőcsiszoló iparágakat és ehhez képest nyújtja azon elméleti és gyakorlati ismereteket, melyekre ezen iparágak terén művelt iparosoknak szükségük van.”¹⁴

Az iparfejlesztés ideálja szerint a modern nemzeti iparostársadalom gerincét a művelt, államnyelven értő, a modern ipar technológiai tudásával felvértezett, azt önállóan is alkalmazó, szakismeretét folyamatosan továbbfejlesztő iparos réteg alkotta. A szinte falusias jellegű Zalatna és a kisvárosias Székelyudvarhely kivételével a középfokú intézmények döntően közepes és nagy lakosságszámú városokban működtek, a növendékek jórészt a falvak, mezővárosok paraszti, kézműves, helyi értelmiségi – tanári, tanítói, lelkészi – családjából és az állami tisztviselői kör-

ből kerültek ki. Ez megmutatkozott abban is, hogy az ipariskolák felvételi felhívását és az ipariskolák képzésének híreit az országos építészeti szaklapok – mint például az *Építészeti Szemle* – mellett éppen azok az elsősorban vármegyei, kisvárosi lapok közölték, amelyek olvasótábor a növendékek szüleinek társadalmi csoportjából került ki. A *Szatmármegyei Közlöny*, a *Nagykároly és Vidéke*, a *Tolnavármegye* vagy a *Délmagyarország* rövid, tényszerű beszámolóival mellett a Zalaegerszegi kiadott *Magyar Pajzs* egyik írásában is a nemzeti integráció és a merkantilista gazdasági nacionalizmus koncepciója jelenik meg. A lap szerkesztője, a nem mellékesen erdélyi származású főgimnáziumi tanár, Borbély György laptulajdonosként jelentős hatással bírt az orgánium tartalmára, gyakran adott hírt szülőföldjével kapcsolatos témákról. Ebben a programszerű, kiáltványként is értelmezhető cikkben a zalatnai iskola beiratkozási lehetőségét az iparfejlesztés nemzeti programjában értelmezte, az írás szerzője pedig nem más, mint a zalatnai iskola első igazgatója, Csánki József:

„Adjuk gyermekeinket az ipari pályára, mert érdemeket szerezni és a hazát hűséggel szolgálni a közjó érdekében munkálkodni ma már nemcsak az irodában, vagy a harczmezőn, de az iparos műhelyében, a gyárak füstös levegőjében is lehet. Talán megérti végre mindenki, hogy a becsülettel végzett ipari munka, a jól képzett, dolgozni szerető és tudó, hazafiasan gondolkozó művelt iparosnak, nemcsak megélhetést, hanem köztisztelést és közbecsülést is biztosít. Fejlesszük a magyar ipart s ezzel nemzetünk jólétét és vagyonosodását. Neveljünk művelt iparosokat, a kik feladatuknak magaslatára emelkedvén finomult ízléssel és szakmabeli jártassággal úttörői, előharcosai legyenek a magyar ipar felvirágoztatásának. Adjunk művelt ifjakat az iparos pályára, mert csak a művelt lélek alkotta ipari munka veheti fel a versenyt más nemzeteknek már jóval fejlettebb iparával. Adjunk jobbmodu ifjakat az iparos pályára, mert csak így biztosíthatjuk nemzetünk részére az iparban szükséges anyagi tőkét.”¹⁵

12 VÖRÖS Katalin: Modernizáció és nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában. In: *Modernizáció és Nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Pécs, Kronosz, 2018. 238.

13 SZÉKELY Miklós: A magyarországi ipari szakoktatási rendszer a századfordulón, különös tekintettel Erdélyre. In: *Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. Szerk. Kovács Zsolt – Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány. 2013. 134–136.

14 *A Zalatnai állami kőfaragó és kőcsiszoló ipari szakiskola szervezete, tanterve és szabályzata*. Budapest, 1894. 5.

15 CSÁNKY József: A kőipar. *Magyar Pajzs* 7. évf. (1906. augusztus 2.) 31. sz. 2.

A Lukács Béla kereskedelmi miniszter kezdeményezésére, Sztérényi József országos iparoktatási igazgató szervezőmunkája révén létrejött iskola, melynek alapítását és működését a magyar állam legmagasabb szintjéről is figyelemmel kísérték, küldetése kettős volt. Egyrészt a dualizmus építészeti konjunktúráját kiszolgáló, elsősorban erdélyi köveken alapuló kőfaragás fejlesztését, másrészt egy Magyarországon újdonságnak számító iparág, a fél-drágakövek csiszolása, illetve köszörülése révén dísztárgyakat előállító kőcsiszolás meghonosítását is célul tűzte ki. Az industrializáció a modern nemzetállam alapvető jellegzetességének számított, amely egyszerre szolgálta a birodalmon belül a magyar állam gazdasági pozícióinak erősödését és a nemzeti kultúra ápolását és modernizálását.¹⁶ A kőfaragáshoz hasonlóan ez az iparág – országosan egyedülálló jellegén túl – a környék fejlődését segítette elő, ahogy azt a korszak legjelentősebb országismertetőjében is olvashatjuk: „A kőcsiszolás népszerűsítése értékesíthetőkké fogja tenni azokat a fél-nemes köveket, melyek, mint a gránát, labradorit, malachit, ametiszt, kalcedon, karneol, agát, onix, jáspis, szarukő, lydiai kő, a hegyi kristályok, s az aranyak, tellurak és pirítnek e kövekkel előforduló színes vegyületei bőven találhatóak e hegységekben s új keresetforrást nyithatnak meg a vidék számára.”¹⁷ Zalatnán a kőcsiszolás a Rajna-vidéki Idar-Oberstein városában évszázadok óta űzött kőcsiszoló ipar mintájára jött létre.¹⁸ Az iskola kőcsiszoló műhelye az első világháborúig terjedő időszakban budapesti, bécsi és berlini megrendelésekre dolgozott.¹⁹

A kőcsiszoló osztályok műhelymunkája lényegesen egyszerűbb volt a kőfaragókénál. Egyszerűbb mértani test köszörülésével bizonyították gyakorlati ismereteiket, ezt

16 VÖRÖS 2018. 248.

17 Délkeleti Magyarország: Erdély és a szomszédos hegyvidékek. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1896–1901. 3988.

18 *Értesítő* 1898. 11–12.

19 A kőcsiszoló műhely termékei iránti keresletről tanúskodik, hogy 1909-ben 13 279, 1910-ben 12 779 korona értékben értékesítették a kőcsiszoló műhely munkáit. *Értesítő az Intézet 16ik évi működéséről az 1909–1910ik tanévben*. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1910. 9. „A kőcsiszoló műhelyben készült aragonit dísztárgyak külföldön is keresettek.” *Vic* 1932. 399.

követően a kézi alapfogások és a gépkezelés betanítása következett. A tanulókat először kvarcfélékben képezték ki, a kőcsiszolás esetében ez a pontos gépi és kézi formázást, a felületek egyenetlenségeinek gondos elsimítását, és végül az intenzív csillogó fényezést jelentette. Súrolókorong, eszterga-, fúró- és marógép használatával készültek a századfordulós polgári enteriőrök mives, de mégis megfizethető kiegészítői. Az elkészült iparművészeti tárgyak között találunk levélnyomókat, hamutartókat, óratokokat, villamos jelzőgombokat, író- és dohányzókészleteket, lámpaoszlopot, hamutartót, tintatartót, óraházakat, vázákat, cigarettatartókat, ékszeres dobozokat. Külföldi kvarcfélékből filigránabb tárgyakat, mellédíszeket, gombokat, kalap- és nyakkendőtüket készítettek. A modern felfogású tárgyak között nagy számban felbukkanó, kis és közepes méretű asztali vázák mellett tintatartók, tintaitatók, asztali állóórák, elektromos lámpák, cukorkatartók, gyümölcs- és süteményes tálak, hamutartók sorakoznak a fotográfiák beállított kompozícióiban, illetve az iskolai mintaraktár polcain. Ugyan az iskola növendékeinek kétharmada-háromnegyede kőfaragó osztályba járt, a kőcsiszolással előállított termékek az iskola eladásainak ennél arányosan jelentősebb részét tették ki.

Az iskola létrehozása Lukács Béla kereskedelmi miniszter kezdeményezésére indult meg, az iskola zalatnai helyszínének kiválasztása és az oktatás profiljának, a kőfaragás fejlesztésének és a kőcsiszolás meghonosításának egy intézménybe integrálása azonban Sztérényi József iparfelügyelő javaslata alapján valósult meg.²⁰ Sztérényi folyamatosan nyomon követte az intézmény működését, a zalatnai iskolával kapcsolatos beszámolók, cikkek, hivatalos tudósítások döntő része az ő nevéhez kapcsolódik. Sőt, a *Magyar Iparművészet* című folyóirat hasábjain megjelenő egyetlen említés is az ő tollából származik az iskola millenniumi kiállításán való bemutatkozása kapcsán.²¹

A hazai szakemberek megfelelő képzésének kérdése rendre felbukkan a korszak iparfejlesztési vitáiban. Az általános műveltség, a nemzeti kultúra ismerete, az állam-

20 *Értesítő* 1898. 24.

21 M. kir. állami kőfaragó és kőcsiszoló ipari szakiskola Zalatnán. In: Sztérényi József: *Az iparoktatás Magyarországon*. Budapest, 1897. 517–518.

1. kép. Az iskola épülete, 1895 után. Korabeli képeslap

nyelv biztos alkalmazásának kérdése és nem utolsósorban a legmodernebb technológiai ismeretek a fentiekhez hasonló narratív mintázatban jelennek meg rendre a korszak vezető iparfejlesztési orgánuma, a *Magyar Iparoktatás* oldalain.²² A művelt iparosok nevelésének programját számos minisztériumi kiadvány terjesztette, az oktatás hátterét, a minisztériumi tankönyvek kiadását és elosztását pedig központi ipariskolai könyvtár biztosította. A szép számban és sok példányban kiadott oktatási segédletek mellett 1895-től jelent meg a *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára*, amely a modernizáció elérése érdekében

²² *Magyar Iparoktatás*. 1896–1918. 1–22. évf.; VÖRÖS 2018. 249. Az agrárius-merkantil vitáról részletesen: VÖRÖS 2018. 248–253.

közvetítette az egyre újabb hazai és külföldi mintákat az ország minden szegletében működő intézmények és gyakorló iparosok számára. A magyar nyelv és a nemzeti kultúra modernizálásától elválaszthatatlan volt a magyar iparos szaknyelv elsősorban terminológiai megalkotása és elterjesztése.²³

Az iparoktatási intézményekbe járatott idegen nyelvű kiadványok mellett a magyar nyelvű periodikák alapvetően nacionalista, technológiai és textuális jelentőséggel bírtak, feladatuk közé tartozott az iparosság különböző területein felmerülő szakkifejezések magyarítása és ezek országos elterjesztése, a modern magyar iparos szakszókincs kialakítása. Ezek közül is a legjelentősebbek közé tartozott

²³ VÖRÖS 2018. 257.

a két fenti orgánium, elindításuk éppen a középfokú iparis-
kolák állami kezdeményezésre történt megalapításának
(például Zalatna), illetve a meglévő helyi kezdeményezé-
sek (például Kolozsvár) államosításának évtizedére esett.
A szakmai sajtó, az iparfejlesztési kiadványok minden ipar-
iskolában a könyvtárak nélkülözhetetlen elemeivé váltak,
a magyar szaknyelv rövid időn belül megkerülhetlenné
vált a technológiai transzfer és a folyamatos technológiai
modernizáció során.

Az iskola német neoreneszánsz jellegű épülete Víg
Albert műépítész és Keresztes István minisztériumi főmér-
nök tervei alapján, az utóbbi művezetése mellett épült fel
1895 őszére (1. kép). Az építkezés elhúzódnása miatt az
első tanévet a bányakapitányság egyik lakóépületében
szervezték meg. Temesváron vagy Kolozsváron az iskola
helyi kezdeményezésre jött létre és részint helyi (városi)
forrásból támogatott intézményként működött, majd később
államosították. Ezzel szemben Zalatnán az iskola ala-
pítása – és az eladásokból befolyó bevételeken túl a fenn-
tartása – teljes egészében a központi költségvetést terhel-
te. A nemzetiségi vidéken, a főbb vasútvonalaktól távol
alapított, magyar tannyelvű iskola céljainak betöltése és
sikeres működése talán az alapítókban is kételyeket éb-
reszthetett. Erre utalhat, hogy az intézmény esetleges
megszűnése esetére annak épületét már a tervezés idő-
szakában is a bányakincstár részére tartották fenn.²⁴ A za-
latnai iskolát 1894. november 5-én, az első évfolyamon
tizenhat kőfaragó és hét kőcsiszoló növendékkel nyitották
meg. Az 1914-ben záródó huszadik tanév végére a kezde-
tektől számítva 144 tanuló, közülük 118 kőfaragó végzett
az intézetben.²⁵

Az alapításkori szándék szerint a nagyobb építészeti
jellegű kivitelezések mellett a kőfaragóképzés részeként
kő épülethomlokzatok, szobortalapzatok, sírkövek, emlék-
oszlopok, emléktáblák, fali és szökőkutak készítésére ké-
szítették fel a tanulókat. A korszak építési konjunktúráját
kiszolgáló monumentális kőfaragó munkák gyakorlati ok-
tatása a nagyobb építkezésektől való távolság miatt ösz-
szességében megoldatlan volt Zalatnán. Az iskola fennál-

lása alatt a nagyobb épületek teljes kivitelezésére vonat-
kozó kőfaragói megbízásokat nem kapott az intézmény,
részint ez indokolta a hazai gyakorlattól eltérő kicsinyített
modellekben testet öltő gipszhasználatot. Az iskolában
elsősorban a város vonzáskörzetében bányászott köveket
használták fel, ezekből általában helyben, könnyen érté-
kesíthető kőfaragványokat készítettek. Az iskolai műhely-
gyakorlat és a helyi igények kielégítése szorosan összefor-
rott egymással, így a műhelymunka elsősorban síremlé-
kekre és az egyházközségek igényeire alapult. Az iskola
közelében nehezen elérhető nyersanyagok akár kétszeres
áron kerültek be az oktatásba, ezért az intézmény elhe-
lyezkedéséből adódóan versenyhátrányba került, több-
ször esett el nagyobb megrendelésektől. Ezt a helyzetet
csak súlyosbította, hogy keményebb kövek (gránit, szienit,
trachit) megmunkálásához nem álltak rendelkezésre gé-
pek.²⁶ Az iskolai műhelyben a monumentális épületfarag-
ványok kivitelezése helyett helyi és környékbeli megren-
delésre elsősorban sírkövek és síremlékek, mészkőből
készült asztalok, virágállványok, lépcsők, oltárok, keresz-
telőmedencék, szentélyrekesztők készültek (2–3. kép). Az
ipari központoktól való távolság miatt kőfaragást igénylő
építkezés nem fordult elő, az iskolaépület körüli kisebb
munkálatok mellett egyetlen kivételt az abrudbányai pol-
gári fiúiskola kivitelezése jelentette 1908–1909-ben.

Az intézményalapítás célja a technológiai modernizá-
ció, a keret pedig a kulturális nacionalizmus volt, amely-
hez természetes módon társult az államigazgatás legfelső
szintjének figyelő tekintete. Az iparoktatási intézetek me-
galapítása, illetve a helyi kezdeményezések államosítása
döntően az 1890-es évtizedre esett, az iparos szakiskolák
felügyelete az ezt követő időszakban is az államigazgatás
legfelsőbb szintjéről irányított és ellenőrzött folyamat ma-
radt. Maga az országos iparoktatási igazgató, Víg Albert
évente egy-két alkalommal felkereste a zalatnai intéz-
ményt. A külvilágtól viszonylag elzárt, hegyek között meg-
búvó erdélyi intézményt Víg feltehetően egy-egy nagyobb
erdélyi körút részeként látogatta meg, melynek célja az

24 SZTERÉNYI 1897. 517–518.

25 *Értesítő az Intézet huszadik évi működéséről az 1913–1914. tan-
évben.* Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1914. 14.

26 *Értesítő* 1911. 11. *Zalatnai M. Kir. Áll. Kőfaragó és Kőcsiszoló
Ipari Szakiskola 1911–1912-ik évi értesítője az intézet 18. évi mű-
ködéséről.* Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1912. 9.; *Értesítő*
1914. 8.

2–3. kép. A kőfaragó műhelyen készült virágtartóállvány, szenteltvíztartó és asztal, a háttérben kő- és anyagminták, valamint egy háromfajta mészkőből összeállított váza a műhelyben. Zalatna, 1908–1914

iparoktatási intézmények szakmai felügyelete volt. Ezek az 1905-től ismert zalatnai szakfelügyelői jegyzőkönyvek az iskola történetének, az oktatás módszertanának alapvető forrásai.²⁷ A nyomtatásban megjelent és széles körben elérhető, hivatalos *Évkönyvek* adatai mellett a kézzel írt jegyzőkönyvek a nemzeti iparoktatási elvek gyakorlatba ültetésének megvalósulásáról, azok nehézségeiről adnak számot.

Az iskola első igazgatója, a szobrász Csánki József által jegyzett, a *Magyar Pajzsban* megjelent „toborzó” cikk fogalmi mintázata jelenik meg Víg Albert első fennmaradt zalatnai szakfelügyeleti látogatásának jegyző-

könyvében. Az országos iparoktatási igazgató szavai szerint „A közismereti tantárgyak tanításánál az alap elemek lehető sokoldalú begyakorlására kell súlyt fektetni. Annak a határozott célnak kell vezetnie, hogy a szakiskolában minden növendék megtanulja s begyakorolja azokat az alapismereteket, amelyek nélkül [...] arra igényt nem tarthat, hogy tanult iparosnak tekintsék és alkalmazzák.”²⁸ Az általános műveltség, a nemzeti kultúra ismerete ugyanúgy hozzátartozott az iparosok elismeréséhez, mint a szakmai tudás és a technológiai újítások folyamatos elsajátításának képessége.

²⁷ Az iskolatörténet alapját az iskolai *Értesítők* mellett az intézményben fennmaradt anyagkönyvek, bizonyítványok, költségvetési beszámolók és számlák képezik. A leltározatlan iratanyag őrzési helye a zalatnai Corneliu Medrea Szakiskola Irattára.

²⁸ Víg Albert aláírásával ellátott feljegyzés. 1905. október 21. p. 6. Utólagos aláhúzás az eredetiben. Forrás: Procese Verbale 1904–1922–1933–1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag.

A Kereskedelmi Minisztérium alá tartozó, négyéves, magyar nyelvű zalatnai oktatás tanrendje megfelelt az 1890-es évek elejére kialakult, központosított minisztériumi tantervnek. Elméleti részében kis szerep jutott az általános műveltséggel kapcsolatos tárgyaknak. A magyar nyelv és helyesírás szerepe nemcsak a magyar állam iránti lojalitás és integráció eszköze volt,²⁹ hanem a folyamatosan bővülő szakmai ismeretek elsajátításának egyetlen lehetséges módja is. Az ipari szakképzés a szakmai és gazdasági tudás átadásának terepe volt, a gyakorlati és reáltárgyak magas száma miatt a magyarnyelv-óra vált a nemzeti művelődés átadásának terepévé. Ezt az iparoktatási elvet a zalatnai iskolában gondosan át is ültették a gyakorlatba: „A magyar nyelvi tanítás keretében gondot kell fordítani arra is, hogy a tanulók a földrajz és történelem köréből is elsajátítsák az általános műveltséghez tartozó legszükségesebb ismereteket.”³⁰ A magyar nyelvi óra másodlagos célja – az egyetemes ismeretek és a nemzeti kultúra magyar nyelven történő elsajátítása – az 1901-es tantervi reform során tovább erősödött.³¹ A kőfaragó és kőcsiszoló iskola a magyar nemzetépítés és iparfejlesztés jegyében született, a magyar nyelven folyó, hiánypótló, sőt a kőcsiszolás tekintetében országosan egyedülálló jellege még a távolabbi magyarországi megyékben élők számára is népszerűvé tette. Az iskola egyedi képzési profilja már az alapítása körüli években ismertté vált a Monarchia határain túl is, a belgrádi kormány már az alapítás hírére szerb állami ösztöndíjas növendékek oktatásáról kezdeményezett tárgyalásokat a budapesti Kereskedelemügyi Minisztériummal.³²

Az iparfejlesztés kiemelt nemzetgazdasági jelentőségére utal az iparoktatás társadalmi, mobilizációs szerepe is, a döntő részben földműves, illetve alsó középosztálybeli származású növendékek számára már az új intézménybe való beiratkozás komoly életminőség-javulással

29 VÖRÖS 2018. 241, 257.

30 Víg Albert aláírásával ellátott feljegyzés. 1906. november 30. p. 10. Forrás: Procese Verbale 1904 – 1922 – 1933 – 1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag.

31 VÖRÖS 2018. 257–258.

32 MNL OL K 231 255. csomó. 33.985 (1894. május 11.) Szerbiai iparossegédek magyarországi tanulmányútjáról: MNL OL K 231 255. csomó. 3478/1894 (1894. január 23.)

járt. Az iskola négy évfolyama először az 1897–1898-as tanévben vált teljessé. Az ekkor az iskolába beiratkozott 52 tanuló közül 44 magyar nemzetiségű, 2 német és 6 román volt. A növendékek már az első tanévben szinte kivétel nélkül ösztöndíjban részesültek, lakhatásukat (kezdetben magánháznál, majd részint kollégiumban), napi ellátásukat biztosították a képzés teljes időtartamára. Az ösztöndíjak mértékéről az 1909 után kiadott iskolai értesítőkből alkothatunk képet, az 1908–1919-es tanévben 110–220 korona között változott a tanoncok ösztöndíja, amely az 1913–1914-es tanévre 140–250 koronára nőtt.³³ Az iskola támogatói között a fenntartó minisztérium mellett egyleteket, magánszemélyeket és városokat is találunk. Alsó-Fehér vármegye központja, a történelmi magyar iskolaváros, Nagyenyed rendszeres évi adományokkal segítette a zalatnai diákok megélhetését. Az országosan amúgy is kisszámú kőfaragóipari profilú és az országos szinten unikális kőcsiszolóipari képzés, valamint az 1896-os millenniumi kiállítás ipari részlegének magas látogatottsága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az iskola hamarosan országos ismertséget szerzett: az 1896–1897. tanévben beiratkozott elsőévesek között Somogy, Pozsony, Abaúj-Tolna és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyékből és Budapestről származó növendékeket is találunk.³⁴

Az oktatás megszervezésének részeként az iskola leendő igazgatóját, Csánki József szobrászt³⁵ és a műhely vezetésével megbízott Kolonics Lajos kőfaragómestert 1894 tavaszán német- és csehországi tanulmányútra küldte a fenntartó minisztérium. A korszak magyar ipariskolai gyakorlatában amúgy is általános monarchiabeli és külföldi (elsősorban németországi) tanulmányutak mellett a zalatnai intézmény tanári karát sajátos módon csehországi és ausztriai tanultság és munkatapasztalat jellemezte. A kőcsiszolás művezetője a stájerországi Turnauban tanult, csehországi származású, magyarosított nevén Bárta Károly lett. A második tanévben csatlakozott a tantestület-

33 *Értesítő* 1898. 26; *Értesítő* 1909. 12–15, *Értesítő* 1914. 11–12.

34 VÖRÖS Katalin: Millenniumi hangulatban. Az ezredéves kiállítás és az iparoktatás. *Autonómia és felelősség: neveléstudományi folyóirat* 2. évf. (2016) 2–3. sz. 23–24.

35 Csánki József (1863–1920) életéről keveset tudni, 1891-ben iratkozott be a müncheni Képzőművészeti Akadémiára, 1908 után a székelyudvarhelyi Kő- és Anyagipari Ipariskola vezetője.

hez Knop Vencel, aki a csehországi Hořice kőfaragó szakiskolájában, majd a bécsi iparművészeti iskolában végzett építész-rajzolóként.³⁶ A tanárok számára, szakterületüknek megfelelően a minisztérium rendszeresen biztosított ösztöndíjat magyarországi, erdélyi és külföldi kiállításokra, intézménylátogatásokra. Az iskola bővítésére másfél évtized után, 1909–1910-ben került sor, ekkor a kőcsiszoló műhelyt új, hatékonyabb gépekkel szerelték fel, a kőfaragó osztályok számára pedig egy új nyári műhelyt nyitottak az intézmény udvarán. Az 1913–1914-es tanévben a kőcsiszoló műhely modernizációja folytatódott, a régi gőzgépet ideiglenesen egy húsz lóerős elektromos erőgépre cserélték, amelyet a rákövetkező évben egy negyven lóerős dízelmotorra terveztek cserélni.

Az iskola munkamódszerére a modern, az első és a második ipartörvényben meghatározott szabályoknak való megfelelés volt jellemző, ez elsősorban a tanulók intenzív műhelyoktatását, a műhelymunka-oktatáson belüli hangsúlyos szerepét jelentette. A külföldi tanulmányok hatása érződik Csánki József iskolatörténeti összefoglalójában és Knop Vencelnek a helyes oktatásmódszertanról szóló programadó, az iskola első évkönyvében megjelent esszéiben.³⁷ Ebben a cseh származású szerző mellett érvel, hogy a munkafázisokat esetlegesen kiosztó, elsősorban a mester keze alá dolgozó, és ezért a tanonc fejlődését kellőképpen nem támogató, még a céhes világ munkamegosztását tükröző gyakorlat nem volt alkalmas a *Gründerzeit* építési konjunktúrájának kiszolgálására. A zalatnai iskola növendékei már az első évtől kezdve modern berendezéseken, viszonylag jó munkafeltételek mellett, jól szellőző, tágas műhelyekben, minőségi szerszámokkal sajátíthatták el a mesterség fortélyait, a műhelyekben eladásra végzett munka bevétele szolgált az állandó gépészeti modernizáció alapjául.³⁸ Az iskola működésének első négy évében véglegesített oktatásmódszertan –

36 Induláskor az elméleti és közismereti tárgyak tanítására a korábbi brassói elemi iskolai tanárt, Spaller Józsefet nevezték ki. *Értesítő* 1898. 25.

37 Knop Vencel: Gyakorlati oktatás a kőfaragó ipari szakiskolákon. In: *Értesítő* 1898. 43–47.

38 *Értesítő* 1898. 10. Knop 1898. 44.

kisebb változtatások mellett – érvényben maradt a további két évtized során.³⁹

A szakmai és a szakmához kapcsolódó gazdasági ismeretek átadásához a zalatnai iskolában a számtan, mértan, mértani rajz, ábrázoló mértan, szabadkézi rajz, természetrajz, mintázás, könyvvitel, szépírás, kémiai ismeretek (vegytan és ásványtan), írásrajz, kőipari technológia, leíró építés- és alaktan, szakrajz tárgyak tartoztak. Rendes növendék felvételének alapja hatéves népiskolai vagy kétéves közép- vagy polgári osztály elvégzése lehetett, rendkívüli növendéknek nevezték a már gyakorlattal bíró, egyes tantárgyakra behallgató tanoncokat. A szabadkézi rajz-órák során másolandó mintákat méretarányos, később kicsinyített változatban először a szabadkézi rajz oktatása során ismerték meg a növendékek. Az első évben egyszerűbb formákat, majd középkori díszítményeket, később görög, reneszánsz mintákat rajzoltak. A második évben ezek kibővültek a mértani testek rajzolásával, amelyek a térérzék fejlesztését szolgálták, a harmadik évben pedig a fal minták, domború díszek és az árnyékolás tökéletesítése mellett a stílszerű rajzolást tartották szem előtt. Ezt a gyakorlatot a második félévben összetettebb formák, görög edények, balusztrádok, oszloplábak, falikutak, szabadon álló kutak rajzolása követte, az utolsó évben pedig pilaszter- és oszlopfelvezetek, konzolok, párkányzatok, zárkódíszítmények, oroszánfigurák és fantázialények rajzolása zárta. Az oktatás végére a stílusokban való jártasságot alapvető készséggé fejlesztették, mely azonban elsősorban kisebb kőfaragó munkákra korlátozódott.⁴⁰

A növendékek

■ Az iskolába járás ekkor még látszólag a középosztály kiváltsága volt, a Zalatna környéki, többségében alacsony jövedelmű falusi lakosság köréből kevesen jutottak be ide. A szülők több mint harmada (36,5%) értelmiségi, 17%-a földbirtokos volt, harmada (38,5%) iparosként tevékenykedett. Az iskola kezdeti lokális vonzáskörét támasztja alá

39 Víg Albert: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben különösen 1867 óta*. Budapest, 1932. 377.

40 *Értesítő* 1898. 57–59.

a tanulók származása, ötödük (10 fő) zalatnai volt, hármas Alsó-Fehér megyéből (17 fő) és a szomszédos Hunyad megyéből (11%, 6 fő), a távolabbi erdélyi megyékből és más magyarországi megyékből, illetve Budapestről 9-9 fő származott.⁴¹ 1902-re a nemzetiségi arányban jelentős változás nem történt, a városi és környékbeli tanulók számaránya az első éveknek megfelelő 48%-on állt. Lecsökkent a távolabbi erdélyi megyékből érkezők száma, feltételezhetően a székelyudvarhelyi kőfaragó és anyagipari iskola miatt, a tanulók másik felét a magyarországi megyékből származók tették ki.⁴² Az iskola növendékeinek anyagi helyzetéről 1906-ból van először adatunk, ekkor a 42 beiratkozott tanuló, két kivétellel, állami (minisztériumi) ösztöndíjban részesült, egy évvel később minden tanuló ösztöndíjat kapott. Ez alapján az elsősorban szerényebb anyagi viszonyok között élő, gyakran távolabbi vidékekről származó tanulók kerültek be az iskolába. Az iskola tanulóinak összetétele a világháború előtti évekre sem változott meg gyökeresen. 1910-ben 86%-uk magyar volt, 44%-uk Zalatról vagy Alsó-Fehér megyéből, 4%-uk külföldről származott. A szülők foglalkozása ekkor már beszédesen tanúskodik arról, hogy az alsó középosztály számára a kőfaragóipar biztos megélhetést és rendezett társadalmi státust jelenthetett. 1909-ben és 1910-ben a tanulók szüleinek 53%-a iparos, 18%-a őstermelő, 16%-a tisztviselő, 4%-a kereskedő és 9%-a szolgaként dolgozott. 1911-ben hasonló arányokat találunk (iparos 66%), 1912-re a tanulók negyedének szülei őstermelő, ötödüké hivatalnok, míg az első világháború előtti két évben az iparos háttérű tanulók számaránya a teljes létszám harmadára csökkent, a paraszti származásúaké a teljes létszám negyede körül mozgott. 1908-tól készült kiemelés a kőfaragó családi háttéréről, 1909–1914 között 2–15% között mozgott az ilyen tanulók aránya.⁴³ Az iskola végig megőrizte magyaros légkörét, a tanulók 85–90%-a tartozott az államalkotó nemzethez.

A végzetek elhelyezkedésére először az 1900–1901-es *Értesítő*ben találunk adatokat. Az oktatás kezdete óta

41 *Értesítő* 1898. 83.

42 *A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola harmadik értesítője. 1901–1902.* Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1902. 13.

43 *Értesítő* 1898. 26.; *Értesítő* 1909. 16.

ekkorra végzett harminc kőfaragó 40%-a, 13 fő dolgozott kőfaragóként, közülük ketten külföldön (Lukács Sámuel az ausztriai Tullnerbachban, Tóth Kálmán Nürnbergben). A kőfaragó-szobrász ismereteket, a díszítőművészeti konjunktúrát jól jellemzi, hogy az első két évfolyamban végzetek közül három kőfaragó egyből a budapesti Iparművészeti Iskolában helyezkedett el szobrászként (Gere András, Schweig Lajos), egy fő pedig az iskola lakberendező osztályában (Macskási Ákos). Jelentős, 40%-os volt azonban a pályaelhagyás, a végzetek között találunk kohómunkást, rajzoló, pénzügyőrt, gazdálkodót, hárman katonai szolgálatukat teljesítették, három fő elhelyezkedéséről nem áll rendelkezésre adat az első összesítésben.⁴⁴

1902 és 1907 között ismét részletes adatokra támaszkodhatunk. A zalatnai iskola év végi kiállítását – a budapesti (józsefvárosi) műhelyt jelentős, 30–40 főt foglalkoztató vállalattá fejlesztő – Seenger Béla első ízben 1902. júniusi 24–25-én, Víg Albert kíséretében tekintette meg. Műhelyébe az ezt követő években rendszeresen kerültek Zalatról végzett kőfaragók.⁴⁵ A zalatnai iskolában végzett kőfaragókra nagy kereslet mutatkozott. 1905-ben végzett hat kőfaragó közül Seenger egy főt irodai munkára alkalmazott. Egy-egy fő Horn Lajos beszercebányai és Seenger Béla budapesti műhelyeibe műhelymunkára került, Meirovitz Emil borossebesi cége két újonnan végzett kőfaragót alkalmazott, egy ember pedig az újbányai malomkőgyárba került. Az 1905–1906-os tanév végén az iskola felhívására harminc álláshelyet kínáltak fel, melyre az abban az évben öt végzett kőfaragó jelentkezhetett. Egy-egy fő került Budapestre, Bukovára és Dévára, ketten Szombathelyen kaptak állást. Jól jelzi az építőipari konjunktúra munkaerőigényét, hogy az iskola felhívására például az 1908-as évben végzett hat fő tizenöt munkaajánlat között válogathatott a Budapesten, Karánsebesen, Soborsinban és Beszercebányán működő műhelyekben.

Az elhelyezkedés tekintetében megfigyelhető, hogy a magyar főváros mellett az ekkoriban virágzó nagyváro-

44 *A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola második értesítője. 1898–99, 1900–901.* Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1901. 20–21. Mivel az *Értesítő* csak 1909 után közli az ösztöndíjak mértékét, ezért a család anyagi helyzete és a későbbi elhelyezkedés közti összefüggéseket nem tudjuk feltárni.

45 *Értesítő* 1902. 3.

4. kép. Az iskola növendékei és a kőcsiszoló műhely dolgozói, Zalatna, 1908–1914

sok, Szeged, Arad, Nagyvárad, Besztercebánya, Brassó, illetve főleg bánásági városok, Karánsebes, Soborsin és Borossebes építkezései adtak munkát a Zalatnán végzett kőfaragóknak. Az 1908-ban végzett hat fő közül egy Seenger Béla, négy Ney Ede budapesti, egy fő pedig Horn Lajos besztercebányai műhelyébe került. A munkába állás helyét 1908 után esetlegesen közlik az évkönyvek. Az 1909-ben végzettek számára szintén tizenöt álláslehetőség nyílt: egy-egy Budapesten, Nagyváradon, Szegeden, Soborsinban és Borossebesen, Ney Imre pedig bukovai márványtelepén tíz fő alkalmazását vállalta volna. A tíz végzett kőfaragó közül kilencen Bukovára kerültek, míg egy fő Nagyváradra. Egy évvel később hat végzett kőfaragó Biebel János karánsebesi és Horn Lajos besztercebányai telepére került. Az 1912-ben végzettek közül ketten Veszprémben, egy-egy fő pedig Vajdahunyadon, Déván, Ruszkcán, Brassóban és Budapesten helyezkedett el. Az

1912-ben végzett hat kőfaragó közül ketten Seenger Béla budapesti műhelyében, ketten Karánsebesen Bibel Jánosnál álltak munkába, egy fő pedig Hontvarsányban kezdett el dolgozni. A gazdasági visszaesés miatt 1913-tól nehezebbé vált a végzettek elhelyezkedése, az évkönyv két pályaelhagyót, két irodai munkát vállaló egykori növendéket és négy, az intézet kőcsiszoló műhelyében tovább foglalkoztatott tartott számon a tizenegy végzett közül (4. kép). Az 1914-ben végződő iskolai év hat végzett kőfaragója közül egy-egy fő Besztercebányán, Seenger Béla budapesti műhelyében, Siófokon, Békéscsabán, a gyulafehérvári székesegyház restaurálásán (Szilágyi Kálmán), valamint egy bukaresti kőfaragónál helyezkedett el.⁴⁶

⁴⁶ A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola ötödik értésítője. 1904–1905. Szerk. CSÁNKI József. Zalatna, 1905. 12.; A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola

Az iskola épülete és műhelyei hamar, az amúgy látványosságokban nem bővelkedő bányaváros, Zalatna egyik turisztikai látványosságává váltak. A messziről érkezett érdeklődők mellett az erdélyi megyékben működő iskolák osztályainak gyakori kirándulási célpontja lett, az intézményt a városon átutazó idegenek is rendszeresen felkeresték.⁴⁷ Ezt erősítik meg Víg Albert iparoktatással kapcsolatban papírra vetett sorai is 1932-ben: „A kisebb városokban: Iglón, Késmárkon, Gölnicbányán, Székelyudvarhely, Ungvárt, Zalatnán az ipariskolák épületei mindenütt nevezetességei a városnak.”⁴⁸ Az ipari oktatással foglalkozó szakiskolák kiállításának megtekintése szakvezetéssel már a millenniumi kiállításon is az iparoktatási intézetek oktatásának része volt, az ország különböző részein működő tanintézmények megismerése a 20. század elejére a nemzeti nevelés egyik elemévé vált.⁴⁹ 1909-ben a hivatalos látogatások mellett a fővárosi V. kerületi főgimnázium, a nagyenyedi tanítóképző, a gyulafehérvári papnevelő, a nagyszebeni gimnázium, a körmöcbányai állami főreáliskola és a nagyekemezői népiskola tanulói látogatták meg.⁵⁰ A város látványosságai közé tartozó iskolát a későbbi IV. Károly király 1901-ben, 14 évesen, nyári magyarországi és erdélyi körútja során kereste fel. A Gyulafehérvárról kiinduló pár órás főhercegi látogatás célja kifejezetten Zalatna látványosságainak megtekintése volt, amely Ferenc József császár 1851-es utazása óta az első uralkodói vizitnek mondható az erdélyi bányavárosban.⁵¹ A tiszteletére fellobogózott városon végighajtható, majd a helyi katolikus papnál ebédrel megvendégelt ifjú főherceg a katolikus templomban, a bányakapitányság épületében, a

---

hatodik értesítője. 1905–1906. Szerk. CSÁNKI József. Zalatna 1906. 12.; Értesítő 1912. 16, 19.; Értesítő az Intézet 19-ik évi működéséről az 1912–1913. tanévben. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1913. 16.; Értesítő 1914. 14.

47 *Értesítő* 1902. 4.

48 VÍG 1932. 332.

49 VÖRÖS 2016. 23

50 *Értesítő* 1909. 5. Az 1910–1911-es tanévben Temesvárról, Berehalomból, Sárdról, Abrudbányáról és a nagyenyedi Bethlen-kollégiumból érkezett látogatók is elsősorban a kőcsiszoló műhelyt, „mint hazánk fejlődő iparának egyik különlegességét” keresték fel. *Értesítő* 1911. 5.

51 Károly Főherceg utazása Magyarországon. *Vasárnapi Ujság* 48. évf. (1901. július 28.) 30. sz. 488.

szakiskolában tett vendégeskedése után a kincstári kohóban zárta útját, ahol az ércöntés folyamatát tekintette meg. A bányászváros múltja és aktuális bányászati tevékenysége miatt a bányászok és kohászok 1906. évi közgyűlését is Zalatnán szervezték meg, amely során több mint 200 meghívott sereglett össze Magyarország minden részéből. A kongresszus programjába illesztett két látogatás természetes módon az ipari jellegű emlékekre – a kohóra és a szakiskolára – fókuszált.⁵²

Épületplasztika, nem figurális épületdíszek, domborművek (ZL.1)

■ A kurzusleírások és a fennmaradt emlékművek összevetésének lehetősége teszi páratlanul izgalmassá a zalatnai gyűjteményt a tudományos kutatás számára. A csekély számú írott forrásból kiolvasható, hogy a kőfaragók oktatásának alapját a rajzoktatás jelentette, az itt megismert, majd pedig a mintázásórán gipszben megformált ornamentikát a műhelymunka során kőben is kifaragták. Az iskola tanrendjében a Csánki József által oktatott mintázás kiemelt jelentőségű tantárgy volt, ennek keretében készült az első csoportba tartozó tárgyak nagy része, amelyek egyben egy több mint kétezres éves építészeti kultúra formakincsének átadásáról is tanúskodnak. Ezek a gazdag és változatos ornamentikájú emlékek világítanak rá az oktatásmódszertanra, amely a jövő kőfaragók egyéni fantáziájára alapult. A tárgyakon változatosan keverednek az évezredek építészeti formái a természetben ilyen keveredésben nem létező növényi ornamentekkel. Szintúgy a mintázási gyakorlat hívta életre a zalatnai gipszmintaöntő műhelyt, amelynek ZL.1 jelű tárgyai a ma ismert gyűjtemény több mint felét teszik ki. A történeti Magyarországon a budapesti Gipszminta Öntőműhely mellett a 19. század utolsó éveiben létrejött tehát vidéken is legalább egy speciális oktatási célokat szolgáló gipszöntő műhely.

A magyar nyelv és számtan mint elméleti óra, illetve a heti hat órában oktatott szabadkézi rajz és kőfaragó műhelymunka mellett ez a mind a négy évfolyamon, minden

---

52 Bányászok és kohászok közgyűlése. *Pesti Napló* 57. évf. (1906. augusztus 28.) 235. sz. 15.

félévben, heti négy órában oktatott mintázáskurzus alapozta meg a kőfaragók szaktudását.⁵³ E tantárgy keretében készültek az iskolai gyűjtemény gerincét alkotó reliefek és egyes építészeti tagozatok (ZL.1.001–174). Az egymásra épülő szakrajzi-mintázási-kőfaragó koncepció Víg Albert felügyelő soraiból is kiolvasható: „A mintázás feladatai a magasabb évfolyamokban nem belső kiképzések, hanem külső építészeti részletek köréből veendőek. Ugyanitt célirányos lesz kapcsolatot keresni a szakrajzi feladatokkal, hogy a tanulók a műhelyi üzem szellemét és a gyakorlatokban reájuk váró munkakör tananyagát megismerjék.”⁵⁴ A helyben készült tárgyak mellett a szabadkézi rajz, a mintázás és a kőfaragó tanmenet szempontjából egyaránt használható mintagyűjteményt a budapesti Technológiai Iparmúzeum és Felső Állami Ipariskola épületében működő Gipszminta Öntőműhely gipszmintaöntő műhelyéből, valamint a bécsi Iparművészeti Múzeum gipszműhelyéből szerezték be. A ma ismert műtárgyállományban is fennmaradt mintegy tucatnyi ilyen rendelésre leszállított mintadarab.

A mintázására célja az első évben „a legegyszerűbb plasztikus ékítmények utánzása volt, egyszerűbb tagozású stílizált levéldíszek mintázása [...] a különböző díszítési stílnemek legfeltűnőbb ismertető jeleinek magyarázatával”. A második évben lomb- és indadíszek, rozetták, gótikus konzolok, párkánydíszek, „megmintázott ékítmények gipszből való kiöntése”.⁵⁵ A harmadik évben különböző stílusú ornamensek, mezőkitöltések gyakorlása mellett gipszminták alapján megfelelő arányú nagyítások elkészítése volt a feladat. Ennek az évnek az anyagát az egyenes és kör alakú párkányzatok mintázása, ezek különböző szögekben való összemetszése, edények, oszlopfejek, baluszterek gipszből történő készítése és díszítése képezte. A korábban már említett kreatív, egyéni látásmód fej-

lesztése már itt is megjelent, a kurzusleírás szerint a növendékek feladata volt az „*egy-
egy stílnemek motivumainak önálló (sic!) felhasználása, vagyis több ugyanazon stílusú ornamentum motívumaiból egy egészen új ornamentum előállítását*”.⁵⁶ Az utolsó évben a gipszmintázás részeként kartusokat, fesztonokat, akrotérionokat, emblémákat, oszlopfejeket, állatok és fantázialények fejeit mintázták meg és öntötték formába, azonban „*figurális mintázásba csak annyira bocsátkozunk a mennyire az ornamentumbe beszöve előfordul*”.⁵⁷ A képzés fokozatosan készített fel az egyre összetettebb díszítések készítésére: először fényképek alapján, majd – egyre nehezítve a feladatot – elnagyoltan árnyékolt kézi, végül pedig kontúrvonalas rajzok után formázták meg a tárgyakat.

E munkák a kőfaragáshoz szükséges formakincs készítés szintű elsajátítását szolgálták. A gipszek közül a plasztikusan vagy stílizáltan megformált akantuszleveles, babérkoszorús, borsós és egyéb növényi mintákkal díszített reliefek, madáralakok, oroslánfejek, emlékművekhez készült próbadarabok, a görög és római mitológia lényei, Hermész- és puttófejek, a klasszikus építészeti plasztika formakincsébe tartozó lizénák vázái, fáklyái, címerpajzsai maradtak meg (ZL.1.001–060). Az ornamentikát alapul véve a zalatnai és környékbeli temető sírkövei között napjainkban is egyértelműen felismerhetők az iskolai műhelyben készült faragványok (5–6. kép). Az emléktárgyban önálló csoportot alkotnak a részint mintakönyvek, részint egyéni fantázia alapján készített gótikus levélmintás töredékek (ZL.1.082–083, 086–096) és a reneszánsz lizénák/pilaszterek (ZL.1.062–078), a klasszikus oszloprendek és volutás konzolok (ZL.1.097, 102–104). Feltűnő azonban a különbség a mintázási gyakorlat során készített gipsztárgyak változatos, a növendékek egyéni fantáziája szerint variált burjánzó motívumai és az alapvetően architektonikus elemekből építkező, babérkoszorút, akantuszlevelet, indákat csak esetenként, figurális díszet pedig elvéve mutató kőfaragványok között (ZL.3-as csoport). A gipszben mintázott emlékek közül is kitűnnek a tájképi kompozícióba illesztett madaras pannók (ZL.1.050–053), illetve mada-

53 A Zalatnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola első évfolyamának. 1894–95, 1897–1898. Szerk. CSÁNKI József. Nagyenyed, 1898. 19–20.

54 Víg Albert aláírásával ellátott feljegyzés. 1906. május 10. p. 8. Utólagos aláhúzás az eredetiben. Forrás: Procese Verbale 1904–1922–1933–1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan irattanyag.

55 A kőfaragó-tanulók agyagban, a kőcsiszolók a kisebb méretű tárgyak miatt viaszban mintázták. *Értesítő* 1898. 61–62.

56 *Értesítő* 1898. 61.

57 KNOP 1898. 62.

5–6. kép. A Gréb család síremléke a református, valamint Moskovits Miksa rabbi sírja az izraelita temetőben Zalatnán

rakat, kos- és oroslánfejeket ábrázoló, részint Budapest-ről rendelt, részint a zalatnai műhelyben készült minták (ZL.1.122–135). Az első csoport negyedét alkotó, rendkívül töredékes állapotú tárgyak sajnos nem teszik lehetővé pontos értékelésüket, meghatározásukat (ZL.1.139–173).

A rajzoktatásban és a mintázásóra során mintakönyveket is használtak. A mintaátadás mechanizmusának alapos feltárását azonban gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy az iskola könyvtárának állománya nem ismert, alig néhány kiadvány maradt fenn az iskola irattárában. A magyar ipariskolai könyvtárak anyagát kevésbé ismerjük, így az analógiák sem visznek közelebb a megoldáshoz. Az iparmúzeumok közül a budapesti Technológiai Iparmúzeum könyvtári gyűjteménye képezi a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár (BME OMIKK) alapját, a kolozsvári iparmúzeumnak pedig az 1910–

1918 közötti leltárkönyve tartalmazza e nyolc év könyvtári beszerzéseit.⁵⁸ Ezek mellett csupán a budapesti Műegyetem építészeti tanszéke korabeli könyvtári állományának egy részét dolgozták fel alaposan.⁵⁹ Az egyes iparoktatási intézetek speciális gyűjtőköre miatt azonban ezek is csak erős fenntartásokkal alkalmasak a zalatnai kőfaragó iskola könyvtári állományának akár csak hozzávetőleges elméleti rekonstrukciójára. A Zalatnán megmaradt mintalapok között megtaláljuk a *Künstlerische Grabdenkmale Moderne Architektur & Plastik von Fried-*

58 SZÉKELY Miklós: *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918.* MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2017. 62–67.

59 KRÄHLING János – FEHÉR Krisztina – JOBBIK Eszter – KOLLÁR Mária: A Műegyetem középkori építéstan tanszékének címjegyzéke – oktatásmódszertani és könyvtártörténeti adalékok a magyar építészképzés történetéhez. *Architectura Hungariae* 17. évf. (2018) 2. sz. 33–159.

höfen und Kirchen in Oesterreich Ungarn (Bécs, Schroll, 1900) 42 fotográfiát ábrázoló, 1900 körül több kiadást megélt kiadványát. Fennmaradt a Szerényi József által szerkesztett, a Kereskedelmi Minisztérium által megjelentetett, a fa-, fém- és a (női) szövőipar művelőinek „nemesebb ízlése” és munkáiknak „szigorú stylszerűsége” érdekében kiadott *Mintalapok Iparosok és Ipariskolák* számára (Budapest, Gerlach és Schenk, 1896). Ismerjük továbbá az iskola könyvtárából az 1899–1900 között készült bécsi boltportálokat, az Anton Schroll kiadásában megjelent *Firmaschilder Ladenaufschriften* (Bécs, Schroll, 1899) című kiadványt, valamint a stuttgarti Engelhorn Kiadónál megjelent, ötvösöknek szánt *Musterbuch für Gold- und Silberarbeiter* (Stuttgart, Engelhorn, é. n.) című kötetet. A Gáll József által vezetett szabadkézirajz-oktatásban használt Vidéki-féle tankönyv, a *Módszeres rajzoktatás* hatása Erdélyben, a kolozsvári ipariskola mellett Zalatinán is meghatározta a kőfaragók vizuális nevelését.⁶⁰

A magyarországi építészeti emlékek megismertése és begyakorlása lényeges, ámde az alábbi forrás szerint nehezen kivitelezhető feladatként tornyosult a tanárok és a növendékek előtt: „A mintázás tanítását illetőleg a gyorsabb munkamenetre kell áttérni és kerülni kell az idegen átszármazott fényképek másolását; e helyett az lenne kívánatos, hogy az intézet ezen tárgy keretében is a hazai műemlékekről forgalomban lévő mintaszerű részleteket művelje. Ápolni kell az ifjúságban a hazai alkotások iránti tiszteletet és szeretetet és ezek ismeretét az ifjúság útján a köztudatba kell átvinni.”⁶¹ Víg Albert szakfelügyelői megjegyzése a fénykép utáni mintarajzolás elvetéséről talán az Otto Lessing-féle *Ausgeführte Bauornamente der Neuzeit* című mintakönyvére vonatkozott, amelynek egy példányát napjainkig megőrizte az iskola irattára.⁶² Ugyan-

csak fennmaradt Antoine Raguenet többkötetes, *Matériaux et Documents d'Architecture et de Sculpture*⁶³ című, az árnyékolt és kontúr rajz utáni mintázás alapvető francia mintakönyve. Ezek tehát – a szabadkézirajz-órákon készített rajzokkal együtt – a gipszmintázás óra alapját képezték.⁶⁴

A budapesti Gipszminta Öntőműhely katalógusából ismert tárgyak mellett fennmaradt egy valószínűleg Bécsből rendelt gipszöntvény is, az 1875–1881 között felépült bécsi Justispalast belső díszítése, egy akantuszleveles pannó részlete (ZL.1.025). Ezt reprodukálta a korábban már idézett Otto Lessing-féle *Ausgeführte Bauornamente der Neuzeit* 1881. évi kiadásának 50. lapja is, amely az egykori zalatnai könyvtár megmaradt gyűjteményében a mai napig megtalálható. Az öntvény valószínűleg tanszerkereskedők révén juthatott el Zalatra, készítésének helye talán az Alexander és Moriz Schrott által vezetett gipszműhely volt, ahol a bécsi Museum für Kunst und Industrie – és még számos intézmény – mellett a Budapesti Székesfőváros Iparrajziskola számára is öntöttek mintákat.⁶⁵ A Zalatinán készült öntvények nagyobb része egyébként – a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola gyűjteményében található tárgyakhoz hasonlóan – a reneszánsz ornamentika elemeiből építkezik.⁶⁶

Az egyetlen közvetlen bécsi minta mellett az oktatásban felhasznált, megrendelt modellek döntően a budapesti Gipszminta Öntőműhelyből származtak, de feltételezhető, hogy a bécsi Museum für Kunst und Industrie gipszminta öntőműhelyéből is további darabokat szereztek be.⁶⁷ A budapesti öntöde 1904. évi katalógusában több zalatnai tárgy is felismerhető: egy rozetta (ZL.1.081), egy oroszánlábfej (ZL.1.129), egy mértani formagyakorlat (ZL.2.022) és egy Szokratész-büsz (ZL.4.021), de ezek mellett több, a Gipszminta Öntőmű-

60 KNOP 1898. 46.; SZÉKELY 2017.

61 Víg Albert aláírásával ellátott feljegyzés. 1906. november 30. p. 10–11. Utólagos aláhúzás az eredetiben. Forrás: Procès Verbaux 1904 – 1922 – 1933 – 1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag.

62 VIDÉKI János: *Módszeres rajzoktatás*. Párizs–Budapest [é. n.] I. rész. Mértani rajz. 4 füzet; II. rész. Szabadkézi rajz kezdők számára. 2 füzet; III. rész. Szabadkézi rajz haladók számára. 8 füzet. OTTO LESSING: *Ausgeführte Bauornamente der Neuzeit*:

Sammlung hervorragender Ornamentausführungen der bedeutendsten Architekten und Bildhauer in Deutschland und Oesterreich. Berlin, Wasmuth, 1881, 1884, 1890.

63 A[ntoine] RAGUENET: *Matériaux et Documents d'Architecture et de Sculpture*. Paris, Ducher, 1888.

64 *Értesítő* 1898. 61–62.

65 KATONA 2016. 163.

66 KATONA 2016. 161.

67 *Értesítő* 1898. 62.

hely katalógusában fényképpel nem illusztrált tárgyról is valószínűsíthető a budapesti eredet. Ezek általában sík alapra épített növényi motívumok vagy emberi testrészek (például ZL.1.090, ZL.4.007–009).⁶⁸ A tanszerek párhuzamos hazai és külföldi beszerzésének gyakorlata az 1880-as évektől vált általánossá. A nemzeti iparfejlesztés programjának megfelelően azonban az 1890-es évek elejétől – mindazon intézményekben, melyek a Valás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá tartoztak, és melyekben a mintáknak elsősorban rajzoktatási-szemléltető funkciójuk volt – a gipszminták gyártását és beszerzését már kizárólag hazai forrásból engedélyezték.⁶⁹ A Kereskedelemügyi Minisztérium alá tartozó ipari szakiskolák és felső ipariskolák esetében ez a korlátozás nem volt érvényben, ezzel a lépéssel ugyanis az építészet változásaira érzékeny iparoktatás és a nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű építészeti-kivitelezői képzés hátrányba került volna.

A szignált, datált tárgyak csoportja

■ Az első tárgycsoportba sorolt gipszöntvények közül az 1900-as évek első évtizedéből néhány szignált, esetenként datált darab is fennmaradt. Alkotóik beazonosíthatóak az iskolai *Értesítő*közből, tanulmányaik, családi háttérük pedig esetenként a fennmaradt anyakönyvek alapján ismerhető meg. A zalatnai gipszgyűjtemény e csoportjának jelentősége – kvalitásukon túl – abban rejlik, hogy e tárgyi emlékek az aláírások és a készítés ideje által a mintázástantárgy módszertanát, egymásra épülő moduljait teszik vizuálisan is megragadhatóvá. Az egyéni formálásra való törekvés az ipariskolai modell általános része volt. Víg Albert 1904. október 6-i látogatásának jegyzőkönyvében is felhívta a figyelmet erre: *„Különösen is hangsúlyoznom kell, hogy a tanulókat öntudatos munkára kell szoktatni és az értelem nélkül való minta másolást mellőzni kell. E végből kívánatos, hogy a tanulók gyakorlati kőfaragó munkák felvételét, és vázlatosan megadott szerkezeti feladatok megoldását gyakorolják, mi közben ügyelni kell arra, hogy a tanulók a tényleg alkalmazott és az életben a leggyakrab-*

*ban előforduló kőszerkezeteket megismerjék.”*⁷⁰ Egy harmadéves növendék, Pántlik Ignác által félbehagyott tárgyon látható alárajzolás (ZL.1.024), amelyet egy ZL.1.027-es tárgyhoz hasonló öntőforma segítségével alkothatott volna meg végül. Ez az el nem készült akantuszos relief-terv az emlékanyag nagyobb, akantuszlevelekkel, növényi ornamentikával díszített egységéhez köthető (ZL.1.029–049).

A csoporton belül 1905 előtti és azt követő öt évben két, felsőbb éves növendék keze munkáját dicsérő részleg különíthető el. A szignált és datált tárgyak csoportjának legkorábbi ismert darabját – a ZL.1.038 számú tárgyat – a nagyatádi születésű Sárdinecz Ferenc készítette, aki 1898–1902 között végig jó/jeles értékeléssel járt Zalatra. Mint már korábban szó volt róla, az itt végzett kőfaragók későbbi életpályája nehezen követhető források hiányában. Sárdinecz Ferenc ebből a szempontból kivétel, kőfaragó tanulmányainak végeztével a budapesti Iparművészeti Iskolában, a Baranya Megyei Iparkamara 100 koronás ösztöndíjával folytatta pályafutását, majd pedig szülővárosában telepedett le.⁷¹ A ZL.1.0046 számú tárgyat jegyző Böszörményi Béla a következő évfolyam hallgatója volt, tanulmányait szintén végig jó értékeléssel végezte. A ZL.1.144-es leltári számú gyermekláncfüves reliefet, valamint a ZL.1.130-as oroszlanlábát Váczy [Váczi] László 1904 márciusában végzősként készítette. Tanulmányait (első évi gyakorlati tevékenységére kapott elégséges osztályzatán kívül) ugyancsak végig jó értékeléssel végezte. Az évkönyv alapján az 1904-ben végzett hat növendék – köztük Váczi is – Biebel János karánsebesi vagy Horn Lajos besztercebányai műhelyében helyezkedett el. Itt kezdett el dolgozni osztálytársa, Walter Antal is, aki a ZL.1.147-es számú virágos, szőlős reliefet készítette, és aki szintén végig jó, jeles értékeléssel végezte el 1900–1904 között a kőfaragó osztályt. A ZL.1.075 leltári számú öntvény Bíró Géza munkája, aki 1901–1903 között összesen két osztályt végzett el, tanulmányai megszakadásának okát nem említik a források.

⁷⁰ Víg Albert aláírásával ellátott feljegyzés. 1904. október 6. p. 4. Forrás: Procese Verbale 1904 – 1922 – 1933 – 1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag.

⁷¹ *Pécsi Napló* 11. évf. (1902. szeptember 28.) 222. sz. 6.

⁶⁸ Budapest, 1904. II. 33, 958.

⁶⁹ VÖRÖS 2016. 19.; KATONA 2016. 164–165.

A két csoport, így a 20. század első évtizedének két fele közötti folytonosságot Hadas László képviseli, aki a ZL.1.028 számú, 1907 májusában készült delfines-kagylós reliefet jegyzi. Hadas 1904–1909 között járt Zalatnára, az 1906–1907-es tanévet kihagyó, majd tanulmányait később folytató kőfaragó növendék az utolsó két évben egy jól körülhatárolható évfolyam, a későbbiekben bemutatandó Korecz Kelemen, Bicsak Ferenc és Csizsér Dezső nevével jelzett osztály tagja volt, tanulmányait – egy elégséges mellett – végig jó értékeléssel végezte. A delfines-kagylós pannót összetettsége és kifinomultsága alapján a felsőbb osztályokban készíthette.

Az 1905 után készült tárgyak alkotói között nagy számban találunk olyanokat, akik az iskola közösségi életében is kiemelkedő szereppel bírtak, így például az iskolai önképzőkör „tisztikarát” alkották. A szavalóversenyek szervezése mellett szépirodalmi és tudományos dolgozatok előadásával és bírálatával foglalkozó tizenegy fős kör vezetőségéhez tartozott Jánk János elnök, Urbán József titkár és Bicsak Ferenc választmányi tag.⁷² Az 1905 után készült tárgyak és készítőik kapcsán a korábbiaknál bővebb írásos dokumentáció is rendelkezésünkre áll, mivel az 1908. évi igazgatóváltást követően az iskolai évkönyvek látványosan több adatot közölnek a növendékekről. Az ekkoriban készült szignált tárgyak alkotóinak csoportját az is jobban segíti körülhatárolni, hogy az évkönyvekből esetenként nem csupán születési helyük, de a tanulmányokat követő elhelyezkedésük is kiderül.

Jánk János 1904–1908 között volt a kőfaragó osztály növendéke, teljesítménye a harmadik év általános jó értékelését kivéve végig jeles, a végzeteket figyelembe véve évfolyama legjobb tanulója. 1887. szeptember 13-án született az Alsó-Fehér megyei Kénesden (Trimpoel), apja Jánk Miklós bányász, görögkeleti vallású, román nemzetiségű, magyarul és románul tudó növendék, aki a zalatnai iskolába való beiratkozása előtt négy elemi végzett el. Első évben havi tíz, a továbbiakban havi húsz korona ösztöndíjat kapott. Elméleti és gyakorlati eredmé-

⁷² *Értesítő* 1908. 5. Bicsak Ferencet és Csizsér Dezsőt az egy évvel későbbi *Értesítő* kiemeli mint kiemelkedő teljesítményt nyújtó önképzőköröst. Ugyanebben az évben Korecz Kelemen a választmány tagja közé került. *Értesítő* 1909. 6.

nye egyaránt jeles, tanulmányait befejezte, bizonyítványát 1908. július 11-én állították ki, elhelyezkedéséről nem maradt fenn irat. A ZL.1.006 és a ZL.1.020 leltári számú tárgyakat 1907-ben másod-harmadéves növendékként készítette el. Jánk tevékenysége jól illusztrálja az iskola tanmenetét, egyedülálló módon összesen négy tárgy köthető hozzá, a fentiekén kívül a ZL.1.087 leltári számú akantuszlevéllel és virággal díszített fríz, amely már – ismeretlen kéztől származó párjával együtt (ZL.1.086) – az építészeti formatanításának lenyomata.

A ZL.1.040 és a ZL.1.045-ös leltári számú tárgyakat Urbán József, Jánk osztálytársa készítette, aki a tárgy készítésekor, 1905 májusában másodéves, amúgy pedig végig kiváló/jó eredményű növendéke volt a kőfaragó osztálynak. A magyar nemzetiségű, katolikus vallású, magyarul beszélő tanuló a Máramaros megyei Aknasugatagon született, 1891. szeptember 7-én, apja, Urbán Károly Kőrösmezőn magyar királyi fimesterként dolgozott. Urbán József hat elemi elvégzése után került be a zalatnai iskolába, tanulmányait jó minősítéssel 1908. szeptember 18-án fejezte be. Tanulmányai során végig havi húszkoronás ösztöndíjban részesült. Elhelyezkedéséről nem maradt fenn irat. Urbán két tárgya Jánk munkáihoz hasonlóan jó lehetőséget kínál a mintázásórák során elsajátított képességei érzékelésére. Az 1905 májusában, az első tanév végén készített akantuszleveles, valamint az egy évvel későbbi, vázás relief között kompozícióban és kivitelezésben rejlt különbség tükrözi a mintázásórán elsajátítható tudást. Az 1906-os relief húsos levelei, a szinte tökéletes szimmetriával elrendezett kompozíció jelentős előrelépésről tanúskodnak mind a természetű mintázás, mind a kézi ügyesség terén.

A ZL.1.023 és a ZL.1.060 leltári számú tárgyakat Korecz Kelemen készítette, aki 1891. november 29-én Nyitra vármegyében született, szlovák nemzetiségű, apja Korecz József, aki a Bars vármegyei Nagyugrócon élt béresgazdaként. Tanulmányai során végig havi húszkoronás ösztöndíjban részesült. 1905–1909 között végezte el Zalatnán a kőfaragó osztályt, jó minősítésű bizonyítványát 1909. július 15-én állították ki. Első tanévében elméleti jegye jeles, egyébként jó értékeléssel végezte végig a tanulmányait, majd iskoláit befejezve azonnal Velty Ferenc veszprémi

kőfaragónál helyezkedett el.⁷³ Jánk és Urbán tárgyai mellett itt most ismét két példa tanúskodik a formatan tökéletesítéséről az ugyanattól a kéztől egymást követő évekből származó tárgyakat vizsgálva. Korecz már a második tanév végén is figyelemre méltó kezűességgel, szimmetria- és arányérzékkel megformált sírkövét követően, egy esztendővel később egy cizellált, részletgazdag, már szinte szobrászi drapériatanulmányt alkotott, mely témájában és kifinomultságában kiemelkedik az emlékanyagból.

A ZL.1.024 leltári szám egy már idézett különleges tárgyat takar, mely a gipszöntvény készítésének első lépését, a motívumok alárajzolásának fázisát örökítette meg. A tárgy a rajta szereplő szignó alapján az 1892. február 1-jén, Kerekhegyen született ifj. Pántlik Ignáchoz köthető, aki hat elemi osztályt követően, 1906–1908/1909 között járt az intézménybe. Apja id. Pántlik Ignác zalatnai erdőőr volt. Az első évben jó, másodikban elégséges osztályzattal végzett magyar anyanyelvű, de románul is értő növendék a harmadév második félévében kimaradt, ez alapján a tárgy 1908 utolsó negyedévére datálható.⁷⁴ Kimaradásának talán anyagi okai lehettek, az átlagos évi száztíz–kétszázhusz koronás ösztöndíjakhoz képest ő csak huszonöt koronát kapott. Az 1909–1910-es tanévben már nem kapott év végi osztályzatot, „*év közben kimaradt*” megjegyzést találunk a neve mellett.

A ZL.1.084-as leltári számú babérlevéllel díszített reliefet Kallenberger Rudolf készítette, aki 1894. január 28-án született a Baranya megyei Mágocson, apja Kallenberger Ede könyvkötő, magyar anyanyelvű, magyarul és németül beszél, hat elemi elvégzését követően került az iskolába. Tanulmányait végig jó minősítéssel végezte 1906–1910 között, szintén jó minősítésű bizonyítványát 1910. július 14-én állították ki.

A második csoportba sorolt egyetlen szignált és datált tárgyat, a ZL.2.029-es számú, kis méretű kompozit pilaszterfőt a csíkszeredai születésű Bicsak Ferenc készítette, aki Csizsér Dezső osztálytársaként 1905–1909 között járt a zalatnai iskola kőfaragó osztályába. A harmadévi jó eredményén kívül a többi évben kitűnő értékeléssel végzett, az iskolát befejezve Zaharovits Zsiga évfolyamtársá-

⁷³ *Értesítő* 1909. 15.

⁷⁴ *Értesítő* 1909. 13.

val együtt rögtön Gyulán helyezkedett el Felek Gyula kőszobrász és márványüzlet-tulajdonosnál.⁷⁵ A ZL.1.152-es leltári számú, delfines reliefet Zaharovits Zsigmond készítette 1908-ban harmadéves növendékként. Zaharovits Aknaszlatinán született 1891. április 3-án, katolikus vallású, magyar anyanyelvű, hat elemi elvégzését követően került Zalatnára. Tanulmányai során végig havi 24 koronás ösztöndíjban részesült. Jó, illetve jeles minősítésű bizonyítványát Csizsér Dezsővel és Korecz Kelemennel egyidőben, 1909. július 15-én állították ki.

A ZL.1.164 számú, növényi ornamensekkel díszített reliefőredéket a Déva melletti Harón, az 1889. december 1-jén született Csizsér Tivadar készítette, aki 1905–1907 között tanult Zalatnán a kőfaragó osztályban. Tanulmányait ismeretlen okból, két év után abbahagyta. Osztálytársa volt öccse, Csizsér Dezső, aki 1891. augusztus 4-én született. Mindketten református vallású, magyarul és románul beszélő növendékek, apjuk Csizsér Pál református lelkész. A fiatalabb testvér két gimnáziumi osztály elvégzése után került be a zalatnai iskolába, ahol tanulmányai során végig havi húszkoronás ösztöndíjban részesült. Az ifjabbik Csizsér testvér végig jó értékeléssel, 1905–1909 között tanulta ki a kőfaragó mesterséget, végzését követően Marosvásárhelyen, Zsakó Kálmán kőfaragó-mesternél helyezkedett el.⁷⁶

A ZL.1.007 számú tárgyat a nagyugróci születésű Beljanszky [Beliánszky, Belánszky] Gusztáv készítette, aki a Bars vármegyei Nagyugrócon született 1892. szeptember 4-én, római katolikus vallású, szlovák nemzetiségű családban. Apja Beljanszky György nagyugróci erdőőr. Hat elemi elvégzését követően került Zalatnára, ahol a hetedik félévben tíz-, a többiben húszkoronás ösztöndíjat kapott, tanulmányait jó, illetve jeles minősítéssel végezte el 1910. július 20-án. Beljanszky sok társához hasonlóan ösztöndíjasként 1906–1910 között járt a kőfaragó osztályba, ered-

⁷⁵ *Értesítő* 1909. 15. Felek Gyula Gyulán tanult, majd 1891–1933 között a városban élt és dolgozott, Fadrusz János tanítványa volt. Műterme az evangélikus templommal szemben állt, vállalkozása az 1930-as években csődbe ment. Legjelentősebb alkotása Erzsébet királyné gyulai büsztje, melyen kívül főként síremlékeket készített.

⁷⁶ *Értesítő* 1909. 15.

ménye jó, illetve elégséges volt.⁷⁷ Elhelyezkedéséről a végzés évében kiadott *Értesítő* nem számolt be, illetve az anyakönyvekben sem találunk erre vonatkozó bejegyzést.⁷⁸

A fennmaradt, esetenként szignált, datált, a növények évfolyamának jelzésével is ellátott öntvények jól illusztrálják az iskolai *Értesítő* kurzusleírásait, a rajzoktatás, a mintázás és a kőfaragás egymásra épülő moduljait. A fantáziára és egyéni kreativitásra épülő tanrend már a rajzoktatásban is tetten érhető, mely idővel az iskola egyéni képzési rendjének alapjává vált. „A szakrajzban – írja Víg Albert 1905-ös szakfelügyelői látogatásának jegyzőkönyvében – a tananyagnak rajzlapokon való feldolgozása az egész tanévre kiterjesztve beosztandó és a feladatokba bizonyos változatosság hozandó be, mert számolni kell azazal, hogy a rövidre szabott időben egy évfolyam növendékei más-más feladatot dolgozván ki, azok egymástól is tanulnak. A rajzteremben szakfolyóiratok szöveges képes lapjai helyett szerkezeti rajzok függesztendők ki és az intézetnek fokozatosan abba a helyzetbe kell jutnia, hogy a saját önálló iránya szerint készített mintalapok álljanak már rendelkezésre.”⁷⁹ A rajzoktatás kitüntetett szerepére utalnak Víg e kurzust érintő, rendszeres szakfelügyeleti megjegyzései. Egy évvel később így fogalmazott az országos iparoktatási igazgató: „A szakrajzi tanítás kapcsán a tanulóknak határozottan műhelyi kiviteli rajzokat kell készíteniök. [...] Az alaktani rajzoknál különös gondot kell fordítani a szabatos profil rajzolásra; ebben a tanulóknak olyan gyakorlatot kell szerezníök, hogy a profilokat »írni« tudják.” A kreativitásra és az egyéni formálásra való oktatás és pontosság igénye a szabadkézi rajz kapcsán is alapvető szempont volt: „A szabadkezi rajzban kerülendők az élénk színek és ezeknek sokféle változatai. Legfontosabb maradjon mindig a rajzbeli ügyesség, hogy a tanuló ne vezettesék arra, hogy a rajzban ejtett hibát színezéssel kiküszöböl-

77 *Értesítő* 1909. 13.

78 Az 1903–1918 között beiratkozott növendékek nyilvántartása a Corneliu Medrea Szakiskola Archívumában maradt fenn. Leltározatlan anyag.

79 Víg Albert aláírásával ellátott feljegyzés. 1905. április 29. p. 5. Utólagos aláhúzás az eredetiben. Forrás: Procese Verbale 1904–1922–1933–1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag.

heti. A testek után való rajzolás keretében magasabb évfolyamokon feladatok gyanánt kész műhelyi munkák is választhatók, melyeket [...] nagyobb méretben is készíthetnek. Az első és második évfolyamon esetgyakorlatok természeti tárgyak után / rovar, lepke, egyszerű virág, levél stb. / is készíthetők.”⁸⁰ A rajzoktatásban felhasznált minták, valamint a mintázás-, majd kőfaragásórán készített tárgyak közötti összefüggést a fennmaradt emlékek pontosan szemléltetik.

Kicsinyített építészeti minták, faragott gipszek (ZL.2)

■ Az iskola igazgatói tisztségét 1894 és 1908 között Csánki József szobrász töltötte be. Csánkit 1908-tól a székelyudvarhelyi Kő- és Anyagipari Ipariskola igazgatójának nevezték ki, így a zalatnai iskola élére Gréb Géza építész került.⁸¹ Az iskola vezetésében ez az 1908–1909-es tanévben történt változás az oktatásmódszertanra, így a gipszhasználatra is hatást gyakorolt, ebből az időszakból nagyobb számban maradtak fenn az építészeti alaktan oktatására felhasznált, kicsinyített tárgyak. Gréb Géza igazgatóként bevezette az (elsősorban középkori) építészeti szemléltető gipszek és kőfaragványok készítését, ezzel új technikaként megjelent a gipszek faragása is. Ezeket szintén sajátos módon, a helyi speciális oktatás igényeinek megfelelően használták fel: az építészeti rajzoktatás keretében szemléltető funkciójuk volt. Emellett az építészeti tagozatok háromdimenziós megértését, a formakincs begyakorlását szolgálták, erről a rajtuk látható előrajzolások, fűrészelés- és faragásnyomok tanúskodnak. Az ornamentális formák és klasszikus építészeti tagozatok kom-

80 Víg Albert aláírásával ellátott feljegyzés. 1906. május 10. p. 8. Utólagos aláhúzás az eredetiben. Forrás: Procese Verbale 1904–1922–1933–1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag.

81 Az 1875-ben Nagylovnicon (1899 után Kakaslovnica [Velká Lomnica, Szlovákia]) született Gréb Géza 1899-ben szerzett építész oklevelet a budapesti Királyi József Műegyetemen. MTA BTK Művészettörténeti Intézet Lexikongyűjtemény. Az iskola igazgatását 1920 után is folytató Gréb családja több tagjának földi maradványait is befogadó sír a zalatnai református temető legdíszesebb, a kőfaragó iskolában készült emléke (5. kép).

lex variálására a gipszöntés mellett a már említett gipszfaragás nyújtott újabb lehetőséget.⁸²

A gipsz felhasználásának e léptékváltása összefügghet az intézményvezetők képzettségével, mely sajátos megoldási kísérlet volt a valódi építészeti megrendelések alacsony száma miatt kialakult helyzetre. A vasúttól távol eső iskolát elkerülő monumentális épületplasztikai megbízások helyett a kicsinyített gipszmunkákon keresztül igyekeztek megtanítani azokat az összetettebb kőfaragó feladatokat, amelyekre későbbi munkáik során számíthattak.⁸³ A kicsinyített gipszmodellek készítése már előfordult Csánki igazgatósága alatt is, ezek azonban gipszelemekből felépített, egymáshoz illesztővasakkal vagy ragasztással rögzített tárgyak voltak (ZL.2.004–019). A kicsinyített makettek jól körülhatárolható csoportját képezik a lépcsőmakettek, melyek közül összetettségében és alkotójának személyében is kiemelkedik a ZL.2.007-es számú tárgy. Ezt a tárgyat a monarchiabeli intézmény mai utódjának névadója, a kőfaragó osztály egykori növendéke, a két világháború közötti román szobrászat meghatározó figurája, Corneliu Medrea készítette.⁸⁴

A korszak polgári és szakiskolai sorába illeszkedő gipszintaggyűjtemény kialakítása Csánki József igazgatóságának idején (1894–1908) kezdődött, e tárgyak mintázása, öntése, faragása az intézmény két évtizedes fennállása alatt az oktatás alapvető része maradt. A monumentális megbízások hiánya az intézmény első másfél évtizedében látszólag nem hatott ki az oktatásra. A köztéri emlékekben, templomi felszerelési tárgyakban és a különböző felekezetekhez köthető síremlékek kivitelezésében megnyilvánuló iskolai kőfaragó gyakorlatot Csánki József igazgató szobrász szemlélete és a helyi, piaci igények határozták meg. Az egyéni fantáziának könnyen engedelmessé váló anyag alkalmazásában 1908 után új stratégiát figyelhetünk meg. A fennmaradt gipszfaragványok egyértelműen 1908 utánra, az új igazgató időszakára da-

tálhatók. Gréb igazgató inspirációiról, tájékozottságáról, olvasottságáról nem állnak rendelkezésünkre források, de ez a műhelyszerű oktatási gyakorlat és maga a gipsz faragásának bevezetése nem tekinthető előzmény nélkülinek, ugyanezzel kísérletezett például Maróti Géza is az 1906 körüli években, a budapesti Iparművészeti Iskolában. Maróti Géza anyagszerúségről alkotott nézetei és erre alapuló oktatásmódszertani reformelképzelései ugyan alapvetően eltérnek az új igazgató zalatnai újításaitól, de mindkét műhelyi gyakorlat újdonságot jelentett. A gipszrel történő kísérletezés az építészeti feladatok megoldásába, gyakorlásába vezette be a tanulókat, az anyag lehetőségeinek effajta kiaknázása pedig alapvetően eltért a korábbi évtizedekre jellemző, szemléltető és mérethű másolási felhasználásától.

A módszertani újítást elsősorban az írott források alapján lehet Gréb Géza tevékenységéhez kapcsolni, *Értesítő*kben 1908-tól kezdve jelenik meg rendszeresen a gipszfaragás során készített tárgyak leírása. A növendékek először 1:10-es arányban (később 1:20-asban is) készítettek gipszből és kőből tárgyakat. A gipszfaragás intenzívebb alkalmazása Gréb Géza építész végzettségéből adódhatott, a monumentális megbízások hiánya az iskola műhelyeire az ő igazgatásának idején is jellemző maradt, vezetése alatt egy jelentősebb megbízás kivételével szintúgy a helyi kőanyagok megmunkálása, kisebb helyi és környékbeli kőfaragó munkák elvégzése maradt jellemző. A szobrász végzettségű Csánki József szemében az iskolai műhelygyakorlat során teljesített kisebb megrendelések elegendőnek tűnhettek a kőfaragó készségek elsajátításához. A műhelyekben elsősorban rendelésre készültek kőfaragványok, raktárra – későbbi eladásokat szem előtt tartva – csak aktuális megrendelések hosszabb kimaradása esetén dolgoztak.⁸⁵ A gipszfaragással elsősorban a téli hónapokban foglalkoztak a növendékek.

Gréb Géza érkezése rögtön éreztette hatását, az 1908–1909-es tanévben 1:10 arányban különféle ablakeretek, egy zárt és egy nyitott erkély, egy orsós csigalépcsőház és több, különféle szerkezetű lépcsőszerkezet, va-

82 *Értesítő* 1909. 9–10. Ennek Maróti-féle irányzatáról lásd: SALAMON Gáspár: Az anyagszerúség és a gipsz konfliktusa Maróti Géza oktatási programjaiban. *Ars Hungarica* 42. évf. (2016) 2. sz. 185–188. 2–4. képek.

83 *Értesítő* 1909. 9–10.

84 A restaurálás során a Medrea aláírásával ellátott gipszelemet visszaépítették a tárgyba.

85 *Értesítő* 1909. 9–10.

lamint síremlékmodellek készültek gipszből.⁸⁶ Az 1910–1911-es tanévben szintén különféle ablakkereteket, zárt és nyitott erkélyt, orsós csigalépcsőházat, lépcsőszerkezeteket és lépcsőfordulókat, valamint síremlékmodelleket találunk a kicsinyített gipszmodellek között.⁸⁷ Ugyanekkor készült gipszből a szertár részére kolostorboltozat, ferde dongaboltozat, gömbboltozat, keresztboltozat, borda-vállkövek, fülke, kapu, kerítéspillérek, sarokpillérek és sarokátmenet.⁸⁸ Különösen izgalmas tételei: egy ablaknyílásos apszis (ZL.2.001), egy ablaktanulmány (ZL.2.002), egy falazattanulmány (ZL.2.003), egy félköríves apszis (ZL.2.004) és egy keresztboltozat-makett (ZL.2.005).

Gréb reformja tehát valójában a monumentális munkák hiányára adott válasznak tekinthető, a kőfaragó műhelyben 1908 után is túlsúlyban maradt a sírkövek, sírkőtáblák, oltárok, szenteltvíztartók és asztalok készítése. Igazi különlegességként egy ércőrlő márványmalom készült megrendelésre. 1912–1913-ban a gipszmintagyűjteményt tölcsérboltozat, szószék, oltár, ablak, csigalépcsők, oromzat, támpillérek, lábzatok, pinceablakok és egyéb építészeti elemek kicsinyített változatai gyarapították.⁸⁹ Az 1913–1914-es, utolsó tanévben a megrendelések közül a – konjunktúra idején szintűgy hiányzó – szerkezeti feladatokat továbbra is gipszfaragással oldották meg. A téli időszakban, a mesterségesen megvilágított műhelyekben toronysisak, fiálé, kupolaboltozat, hídpillér, közkút, csavart munkák, kerékvetők, csegelyek, főpárkány, lábzatáthatások 1:20-as arányú gipszmodelljei készültek.⁹⁰

Az emlékanyagban az inkább a Csánki-korszakhoz kötődő lépcsős csoport (ZL.2.007–013) mellett kupolák és boltozatok kicsinyített változatai maradtak fenn nagyobb számban (ZL.2.014–021). A gyűjtemény részét ké-

pezi pár olyan kisebb gipszfaragvány, amely a Gréb-féle módszertan lépéseit mutatja be, azt a folyamatot, ahogy a növendékek az egyszerű alapformáktól (ZL.2.023–026) eljutottak az építészeti formák ötvözésének szabad begyakorlásán keresztül (ZL.2.027) a gipszöntödei és mintakönyvi példákat követő építészeti tagozatok megformálásáig (ZL.2.028–033). A gyűjteményben fennmaradt komplex építészeti formagyakorlatok a budapesti gipszminta öntőműhelyből rendelt tárgyakra – az egyszerűbb formatanulmánytól a kompozit fejezetig és párkányzatig terjedően – (például ZL.2.022, ZL.2.030) alapuló helyi gyakorlatról tanúskodnak (ZL.2.030–034). E jelenség megfigyelhető kicsinyített gipszfaragványokon is (ZL.2.036–055). Ez utóbbi modellek az iskolai gyűjteményeket gyarapították. Az iskolai gyűjtemény bővítése során 1908 után a kőanyagok megismerésére és megmunkálhatóságuk bemutatására is figyelmet szenteltek, ezt szolgálta az ország kőbányáiból kitermelt és kőfaragó telepeiben feldolgozott kőminták gyűjtése.⁹¹

Az építészeti kivitelezés igényeit jól ismerő új igazgató számára az iskola körül felmerült építészeti munkák (az iskolakert lépcsője, az utcai kerítés elemei) befejezése, valamint a döntően oltárokra, emléktáblákra és síremlékre vonatkozó megbízásokon alapuló iskolai műhelymunka tehát nem tűnhetett kielégítőnek. Az 1908–1909-es tanévben Vignola-féle klasszikus oszloprendek, valamint – „középkori stílusok szemléltetésére” – párkányrészetek, oszlopfők, pillérlábak készültek demonstratív célra, az 1909–1910-es tanévben pedig 1:10 léptékben ablakkerekek, zárt és nyitott erkély, orsós csigalépcsőház, különféle szerkezetű lépcsőfokok és pihenőlemezek, síremlékmodellek gipszből. A következő tanévben kicsinyített kolostorboltozat, ferde dongaboltozat, gömbboltozat, keresztboltozat, borda-vállkövek, fülke, kapu, kerítéspillérek, sarokpillér és sarokátmenet készült a gipszfaragás-gyakorlat keretében. Az 1912–1913-as tanévben a téli gipszfaragászat során tölcsérboltozatok, szószék, oltár, ablak, csigalépcső, oromzat, támpillér, lábzatok, pinceablak készültek, a következő tanévben a technológiai szertár részére toronysisakot, fiálét, kupolaboltozatot, hídpillért, közkutat,

86 Ezek közül az iskolai értesítő kiemelte a homokkőből készült két teljes lépcsőház egyenes és csavart, lebegő lépcsőfokait, pihenőit és több egyenes, illetve kerek alaprajzú előlépcsőit. *Értesítő az Intézet 16-ik évi működéséről az 1909–1910-ik tanévben*. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1910. 7–8.

87 *Értesítő az Intézet 16-ik évi működéséről az 1909–1910-ik tanévben*. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1910. 7–8.

88 *Értesítő* 1911. 12–13.

89 *Értesítő az Intézet 19-ik évi működéséről az 1912–1913. tanévben*. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1913. 9–10.

90 *Értesítő* 1914. 8.

91 *Magyar Ipar* 29. évf. (1908. június 21.) 25. sz.

kerékvetőt, csegelyeket, főpárkányt és lábazatáthatásokat faragtak ki gipszből.⁹²

Kőfaragvány-minták és faragott kő épületplasztika (ZL.3)

■ 1910-re a Gréb-féle időszak megreformált tanterve alapján szilárdult meg a kőfaragó osztály műhelymunkája. Az első- és másodévesek homokkőből, a harmad-nyegyedévesek (elsősorban) gyergyószárhegyi mészkőből készült tárgyakon dolgoztak. Az előbbiek elsősorban 1:1 arányú épülettartozékok, az utóbbiak pedig felszerelési és használati tárgyak voltak. Az aranyozási és polírozási munkálatokra a téli időszakban kerítettek sort, ezeket pormentes környezetben kellett végezni abban az időszakban, amikor a műhely nyitott ablakos szellőztetésének hiányában, a faragás közben kevesebb porral járó kövek megmunkálására került sor. A mészkövek csiszolását és fényezését a műhelyi munkaidőn túl, külön díjazásért végezték a műhely alkalmazásában álló szakemberek, akik nemritkán a már végzetek közül kerültek ki. A felsőbb évfolyamok növendékei már a feliratok vésésében és aranyozásában szereztek jártasságot, őket vonták be a műhelyben elkészült faragványok beépítési és helyszíni összeszerelési munkáiba.

A mintázás mellett a kőfaragó műhelymunka képezte az oktatás másik pillérét, melyet az első évben heti huszonnégy, a második és harmadik évben heti huszonhat, a negyedik évben pedig heti harminc órában végeztek. Az első évben elsajátított kőfaragás alapját egyenes síkok, éles élek és szögletek kizárólag véső használatával, csiszolás mellőzéseivel való elkészítése jelentette. A derékszögű formák elsajátítását egyszerűbb geometriai testek: kocka, hasáb, gúla, henger és kúp kifaragása követte. Az év végére a tanulóknak kifogástalan síkok, egyenes élek és pontos szögek faragását kellett elsajátítaniuk. Ezután az „átmetsetek” készítése, ezek közül is gótikus pillérek, majd egyenes párkányok, később pedig a bonyolult élek és sarkok kifaragása miatt összetett munkának számító, megtört párkányok készítése következett (ZL.3.023–031).⁹³

92 *Értesítő* 1914. 8.

93 KNOP 1898. 45.; *Értesítő* 1898. 64.

A fennmaradt emlékek között található párkányátmetszetek is a Knop Vencel által lefektetett módszertanról tanúskodnak: „Érdekes és igen tanulságos gyakorlat két különböző profillal bíró párkány áthatása, mi a gothikában gyakran előfordul. Ezen munkáknál nyilvánul meg a növendékek önálló felfogása és értelme.”⁹⁴ A kőfaragótudás átadásában a párkány kifaragására nagy hangsúlyt fektettek, ennek tanúi a gyűjteményben jelentős arányban fennmaradt párkányfaragványok (ZL.3.020–031).

A második tanévben a fogsoros vagy egyéb geometriai díszű párkányok elkészítése után a finomabb, óvatosabb faragást igénylő, áttört mérműves szerkezetek következtek (ZL.3.056–060). A másodéves tananyagban elsősorban a rendkívül változatos gótikus faragványok szolgáltak mintaként. „E tanulmányoknak kimerithetetlen forrása a goth stylus s a különféle megoldásoknak ezerféle complicatioja áll rendelkezésünkre.”⁹⁵ Ezek mellett a még mindig főként négyszög alaprajzú, egyszerűen profilozott, négy- vagy nyolcszögletes oszlopok, balusztrádok képezték a tananyag részét (ZL.3.049–055). A gipszmin-tázás során ebben az évben már a bonyolultabb ornamentek gyakorlása volt soron, a növendékek a növényi ornamentika elemeit gyakorolták.

A harmadik évtől a növendékek esztergályozott munkákat készítettek, oszlopok, baluszterek, oszlopféjek, -lábak, vázák kerültek sorra. Ívpárkányok, boltgerincek, valamint forgástestek, vázák, balusztrádok, oszlopok, konzolok, tojásléccel és levélfüzérrel díszített párkányok mellett gótikus felfogású pillérek, fiálék és szentségtartóhoz alkalmazható, díszes mérművek készítése következett⁹⁶ (ZL.3.012–013). Ettől az évtől faraghattak betűket homokkőbe vagy mészkőbe (ZL.3.075). Ennek az évnek a „mestermunkája” két eltérő profilozású, egyéni tervezésű gótikus párkány elkészítése lett. Ugyancsak ettől az évtől kezdték faragni a szabad ornamenteket is, a szabadkézi rajz-oktatásban és a mintázásban elsajátított mintákat, tojás- és gyöngysorokat, rozettákat és gótikus levéldíszeket (ZL.3.062–066).⁹⁷

94 KNOP 1898. 46.

95 KNOP 1898. 46.

96 *Értesítő* 1898. 65.

97 *Értesítő* 1898. 57.

A záró, negyedik évben komplex kőfaragó feladatokat, elsősorban ornamentális faragást gyakoroltattak. Az iskola kőfaragó feladatok teljes spektrumának kivitelezésére képes iparosokat képzett. Ennek részeként az utolsó évben a gótikus baldachin faragása bolthajtásokkal, illetve a zárkövek és a hozzájuk tartozó gerincprofilok, keresztvirágok, rozetták, oszlopfejezetek és egyszerű torzfejek faragása került sorra. A gótikus építészeti formakincs összetettsége különösen alkalmasnak bizonyult a kőfaragók képzésében.⁹⁸ Az első, 1898-ban végzett negyedéves osztály munkája jól illusztrálja a kőfaragó műhely munkamódszerét. A végzős növendékek az első végzős évfolyamban két neogótikus szentségtartó baldachin mellett az ompolygyepűi oszlophoz (7. kép) két vázát és több, összetett faragott díszet készítettek.⁹⁹

A gyűjtemény több olyan kőfaragványt őriz, melyek valószínűleg nem helyben készültek, hanem katalógusból rendelték azokat. Ezek között is az egyik legkülönösebb az a hídpillérmakett, amelynek terve a budapesti, egykori Székesfővárosi Iparrajziskola gyűjteményében maradt fenn (ZL.3.001), a terv és a makett együtt az iparoktatási jellegű intézmények egymással számos ponton átfedésben lévő oktatásmódszertanának tanúi. A megőrzött emlékényekben, a mintázásórához és a kicsinyített gipszminitákhoz hasonlóan, a kőfaragványok esetében is jól követhető a műhelygyakorlat felépítése. Az elsőéves növendékek a műhelygyakorlatok során a különböző felületek gyakorlásától, az építészeti alaktan kicsinyített elemein át egyre komplexebb építészeti tagozatok kifaragásáig jutottak el (ZL.3.002–007). A valódi építészeti megbízások esetlegessége folytán a kicsinyített kőfaragó műhelymunkáról az emlékény egy jelentős csoportja tanúskodik: falazat, párkány, fiatorony, fiálé, pillér, ablakbélletminták támasztják alá az *Értesítő* kurzusleírásait (ZL.3.008–015). A harmadik csoport második egységébe a kőfaragó műhely 1:1-es méretű munkái, illetve az ezek kivitelezéséhez használt minták tartoznak (ZL.3.016–047). Külön részleget képeznek az ismert egyházi megrendelésekhez is kapcsolható, elsősorban épületen belüli kőfaragványok. Ezek elsősorban baluszterek (ZL.3.048–

⁹⁸ KNOP 1898. 46.

⁹⁹ *Értesítő* 1898. 65.

7–8. kép. Az ompolygyepűi emlék (1898) és a zalatnai református templom úrasztala (1898)

054), valamint a magyar történeti építészet pedagógiai programja miatt is fontos gótikus elemek: vakablak, pálcatagokkal képzett nyíláskeret, mérmű részlete, boltozat indítása, négykaréjos mérmű, áttört mellvéd, kannelúras csavart oszlop, gótikus levéldíszes oszlopfő, gótikus levél, levéldíszes fiálé, leveles bordaprofil (ZL.3.055–067). A Hadas László által készített kagylós, akantuszleveles, delfines relief a negyedéves mintázásórán gipszből készült (ZL.1.028). Az összetett reneszánsz téma egyfajta variánsaként a párdarabja, egy kőből faragott, indadíszes-delfines relief tanúskodik (ZL.3.068) az iskolában elsajátítható kőfaragótudás legmagasabb szintjéről. A kőfaragvány- emlékcsoportba két olyan archív felvételt is ismert tárgytípus – egy posztamens és egy szenteltvíztartó – tartozik, amelyek főleg egyházi megrendelésre készültek az iskolai műhelyben. Ezt a csoportot egy ZLATNA feliratú, egyenes záródású oromzat zárja, amely a kőfaragóképzés részét képező feliratkészítés és -aranyozás egyetlen ismert példája (ZL.3.072–074).

A zalatnai kőfaragó iskola jellemzően a város és környékének kőfaragó igényeit elégítette ki, amelyek között állami, egyházi és magánmegrendelések egyaránt megtalálhatók. Az Abrudbánya és Gyulafehérvár közti városok és falvak közterei, templomai, temetői és kisebb részben magánházai új, modern felfogású, esetenként a századfordulós modernizmus jegyeit mutató kőfaragó emlékekkel gazdagodtak. Az 1894–1898 közötti négy évben, az iskola műhelyeiben számos kőfaragvány született a tanoncok és tanáraik munkájaként. A századforduló éveitől megjelenő, a klasszikus építészeti formakincs elemeit felhasználó első emlék az 1898-ra elkészült ompolygyepői emlékoszlop (7. kép), amelyet az iskola másod-, harmad- és negyedéves tanulói zalatnai kvarchomokkőből készítettek el. Ugyanennek az első időszaknak az emléke a helyi református templom számára készített modern, letisztult felfogású, geometrikus elemekből építkező, nyolcszögű úrasztal, amelyet bácstoroki meszes homokkőből készítettek (8. kép). A vízaknai sós gyógyfürdőhöz két falikút született zalatnai kvarchomokkőből, „Deák-forrás” és „Széchenyi-forrás” feliratokkal. Ennek az első időszaknak fontos emléke a zalatna-nagyalmási állami út átadására készült obeliszk (9. kép), több pillér és falfedő kövek az iskola saját részére, két díszes udvari lépcső vázákkal –

valószínűleg az iskola udvarára –, egy díszes lámpaoszlop és egy kőpad. A művek ezen első csoportjához tartozik Veszely Károly kolozsvári, majd borbándi plébános sírjának három méter magas síremléke magyarigeni meszes homokkőből (10. kép). Ugyanebben az évben készült egy díszes kerti lépcső Lukács László pénzügyminiszter zalatnai villájába.

Az 1890-es évek közepére megszilárdult ipari oktatás intézményei számára a millenniumi kiállítás volt az első alkalom nemzeti reprezentációra, ez az esemény egybeesett a zalatnai iskola első évfolyamának végzésével.¹⁰⁰ A második tanévre beiratkozott tizenhárom hallgatóval meginduló zalatnai oktatást is alapvetően meghatározta ez az esemény.¹⁰¹ Az iparoktatási csoportban az iskola kisebb kőfaragó munkákon és féldrágakő-csiszolatokon kívül egy homokkőből faragott, vörösmarvány-betétekkel díszített oltárral mutatkozott be.¹⁰² Az iskola műhelyeiben készült az a harmincdarabos kőfaragási tanmenet is, amelyet a fővárosi iparos tanoncskoláknak küldtek el.¹⁰³ Az iskola profiljának országos szinten is hiánypótló jellege és a millenniumi kiállításon elért, elsősorban országos ismertség hatására a harmadik évben beiratkozott tizenkét új növendék közül többen az ország távolabbi vidékeiről érkeztek, illetve a tanári kar ebben az évben bővült Gáll József rajztanárral, Pongrácz János kőfaragó művezetővel és Váczi László gépkezelővel. 1897-ben az alig három évfolyammal működő iskola az iparoktatási intézetek együttes kiállításán belül bemutatkozott a brüsszeli világkiállításon, ahol Grand Prix díjjal értékelték az iskola tevékenységét, hasonlóan a három évvel későbbi párizsi világkiállítási szerepléshez.¹⁰⁴ Az Alsó-Fehér Megyei Történelmi és Régészeti Társulat

100 VÖRÖS 2016. 22.

101 VÖRÖS 2016. 23–26.

102 *Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás általános katalógusa*. Szerk. MUDRONY Soma – RÁTH Károly – MICSEH Endre. III. füzet. III. csoport. Oktatásügy. Budapest, 1896. 121. „Kőfaragómunkák, egy kőből faragott oltár, különféle csiszolatok.”

103 *A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola második értesítője. 1898–99, 1900–901*. Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1901. 4. Az iskola kőszállítója 1894–1910 között Magos Lázár volt. *Értesítő* 1911. 4.

104 *Értesítő* 1901. 3, 5.

9–10. kép. Veszely Károly síremléke Borbándon (1898) és a Zalatna–Nagyalmás műút obeliszkje Zalatnán (1898)

kezdeményezésére épült fel az 1899–1900-as tanév során a miriszlói csatának emléket állító obeliszk, amelyet az ütközet 400. évfordulójára emeltek és végül 1902-ben adtak át. Emellett kifaragtak egy szentélyrekesztőt a zalatnai római katolikus templom számára, valamint elkészült a helybeli Kaszinókör épületéhez két lépcső.¹⁰⁵ Az 1900-as párizsi világkiállításra egy neogótikus szentélytartó készült vörös-fehér erezetű belga vörösmárványból (Rouge Royal), ezeknek a kezdeti éveknek a termése még egy mosdóasztal a brassói fafaragó iskola számára, valamint több emléktábla, kerti pad, virágváza, tizenöt mésző síremlék, két díszasztal, egy keresztelőmedence, két nagyobb, három különféle márványból (valószínűleg mészőből) összeállított virágtartó és egy

¹⁰⁵ A miriszlói csata emléke. *Ország-Világ*, 23. évf. (1902. szeptember 28.) 39. sz. 785.

abrudbányai díszkút.¹⁰⁶ 1898-ban faragtak ki bácstoroki meszes homokkőből a zalatnai katolikus templom számára egy vörösmárvány betétekkel díszített oltárt, a református templom számára egy bácstoroki mészőből készült úrasztalt készítettek, a fővárosi iparostanonciskolák számára pedig egy harmincdarabos kőfaragómintha készült.¹⁰⁷ 1889-től már dolgoztak az udvaron felállítandó Erzsébet-emlékművön (12. kép).¹⁰⁸

Az 1901–1902-es tanévben az iskola udvarán, dunaalmási kőből Erzsébet-emlékművet állítottak fel a kőfaragótanoncok munkájaként, illetve ebben a tanévben készült a zalatnai főtéren emelt, kőkorlással övezett, zalatnai homokkőből épült Szent János-szobor talapzata is. Ugyancsak eb-

¹⁰⁶ *Értesítő* 1898. 67–68.

¹⁰⁷ *Értesítő* 1901. 4–5.

¹⁰⁸ *Értesítő* 1901. 16.

11–12. kép. Kútház (?) az abrudbányai Piața Eroilor 5 számú ház udvarán (1908–1909?), valamint a zalatnai iskola udvarán álló egykori Erzsébet-emlékmű építészeti kerete (1898–1902)

ben a tanévben születtek kisebb munkák is: egy dór síremlék, zalatnai és magyarigeni kőből az iskola előtti főbejárat lépcsője, valamint gyergyószárhegyi kemény mészkőből templomi szentélyrekesztő korlát, szenteltvíztartó.¹⁰⁹ A jelenleg a templomban látható, a barokk Nepomuki Szent János-szobrot felváltó új, kissé esetlen alkotás Klösz József kezei alól került ki, aki a kolozsvári Széchenyi-szobrot, a Mátyás-szobor eredeti feliratait és Kéler Ilona kolozsvári színésznő síremlékét is készítette.

Az 1904–1905-ös tanév során az iskola műhelyében épült fel egy máig nem beazonosítható hétméteres emlékoszlop, valamint a zalatnai kaszinókör kerítésének kőfaragó munkái (42 oszlop és 76 fedőlap zalatnai kvarchomokkőből) is ekkorra tehető. Az 1905–1906-os tanévben több nagyobb síremlék született az iskola

műhelyében, de befejeződött a cibakházai 1848-as emlékmű kivitelezése, valamint Foerk Ernő tervei alapján elkészült a milánói világkiállításra szánt, két virágvázával koronázott, díszes mészkő oszlopcsoport, amelyek fémdíszítését a marosvásárhelyi fa- és fémipari szakiskola készítette.¹¹⁰

Az 1906–1907-es tanévben a főbb darabok közé egy dór díszkút, a (talán a zalatnai katolikus temetőben álló emlékművel azonos) 1848-as honvédemlék, több nagyobb szabású sírkő, egy reneszánsz oltár és virágvázákat tartoztak.¹¹¹ Az 1907–1908-as tanévben, a zalatnai római katolikus templomba két neoreneszánsz oltár készült az iskola műhelyében, az északi *Krisztus*- és a déli *Szűz Mária*-oltárok (13–14. kép) a kőfaragó iskola jelentős egyházi

109 *Értesítő* 1901. 16.; *Értesítő* 1902. 10.

110 *Értesítő* 1906. 10.

111 *Értesítő* 1907. 8.

13–14. kép. A zalatnai templom északi és déli mellékoltárai (1907–1908)

megrendelése közé tartoztak. A kétoldalt kannellurázott pilaszterekkel közrefogott, oltárfülkébe állított Fájdalmas Krisztust ábrázoló szobrot szárnyas puttófejekkel díszített, kétoldalt akantuszlevelekkel övezett, volutákkal keretezett párkány zárja. A predella két oldalán és a mensa alépítményében vörösmárvány-berakás látható, középen IHS monogram olvasható. A különféle helyi és egyéb erdélyi kövekből készült zalatnai kőfaragványok egyik sajátossága a gyakran aranyozott feliratokkal díszített, vörösmárvány- (Rouge Royal) betétek alkalmazása. Felépítményében az északival megegyező déli mellékoltár az alépítmény kialakításában tér el a délitől. A Szűz Mária-oltár a kétoldalt dór oszloppárra ültetett mensa helyett alapzatánál akantuszlevelekkel díszített, egy-egy négyzetes pilléren nyugszik. Ezekon kívül hat nagyobb katolikus síremlék, egy „csavart előlépcső” és egy márvány virágállvány „modern stílusban” is ekkor születtek, de ebben az évben mu-

tatkozott be az iskola legújabb munkáival a londoni Earl's Court kiállításon is.¹¹²

Gréb érkezése után úgy tűnhetett, hogy az intézmény végre jelentősebb építészeti-kőfaragó megbízásokat is elnyer. Az 1908–1909-es tanévben került sor a műhely második, valódi építészeti kivitelezésére, az első és második osztály tanoncai a Schulek János által tervezett, abrudbányai polgári fiúiskola kőfaragó elemeit készítették el a műhelyben: két teljes lépcsőházat egyenes és csavart, lebegő lépcsőfokaival, pihenőivel, valamint több egyenes és kelek alaprajzú bejárati lépcsőt. Gréb jól mérte fel a zalatnai képzés hiányosságait, tényleges építészeti kőfaragást jelentő megbízásra, kisebb helyi, kiegészítő jellegű munká-

112 *Értesítő* 1908. 9. ANGHELYI Judit: Magyar kiállítás a londoni Earl's Courtban 1908-ban. *Opus Mixtum*. Szerk. SZÉKELY Miklós. Vol. 1. Budapest, CentrArt, 2012. 48–55.

15–16. kép. Az abrudbányai katolikus templom főoltára (1913), valamint Wenetschek Mihály és Wenetschek Mihályné sírja a zalatnai református temetőben (1915 körül)

kon kívül összesen kétszer került sor az iskola fennállásának első két évtizedében, az abrudbányai épület mellett csak a zalatnai iskolaépület körüli feladatok kínáltak lehetőséget valódi építészeti jellegű kőfaragó gyakorlatra.¹¹³ 1908–1909-ben készültek el homokkőből az iskola kerítésének hiányzó elemei, egy nyilvános díszkút Abrudbányára, a református paplak lábazati kőburkolata, valamint a középkori stílusok szemléltetésére párkányok, oszlopfők, pillérlábazatok. Ugyancsak ebben a tanévben érkezett megrendelés mészkőből készült munkákra is, tizenöt sír-

¹¹³ Nagyobb léptékű építőipari megbízások híján az ilyen típusú munkákat az iskola korábbi téglakerítését kiváltó új, faragott kövekből álló kerítésen végezték több évre és évfolyamra elosztva. *Értesítő* 1911. 12.

emléket, két díszasztalkát, egy mosdóasztalt, egy keresztelőmedencét és két darab, három különböző márványból (valószínűleg mészkőből) összeállított nagyobb virágtartót készítettek.¹¹⁴ (3. kép) Az 1909–1910-es tanévben készült el bácstoroki mészkőből egy kerek bejárati lépcső a református egyház részére, valamint a harmad- és negyedévesek keze alatt négy kisebb és két nagyobb családi síremlék, továbbá az iskola épületéhez korlát és támfalburkoló kövek, két virágváza. Számos olyan emlékre találunk utalást, például egy nagyobb családi síremlékre, különféle hazai kövekből hat síremlékre, öt feliratos márványtáblára, két díszasztalkára és öt síremlékre,

¹¹⁴ *Értesítő* 1909. 10.

melyek pontos beazonosítása – további források hiányában – nem lehetséges.¹¹⁵

1910–1911-ben zalatnai homokkőből több lépcső, nyolc szabadon álló kőpillér és huszonnégy alátétkő, tíz kataszteri jelzőkő és egyéb kisebb munkák készültek. Ugyanebben az évben az áruraktár részére – későbbi értékesítés céljából – egy sírszegéllyel ellátott síremléket és két fedlapot faragtak ki, valamint születtek falburkoló kövek, kertkerítés pillérei, bejárókapu és mellvédfal burkolata, négy síremlék, siklósi tömör mészkőből öt emléktábla és egy ércöntő malom, illetve „ruszkicai márványból” egy szenteltvíztartó. Négy virágtartó mennyházai, ruszkicai és vaskohi mészkőből, három márványlépcső és négy szalonsztalka mennyházai mészkőből épült meg. Bácsoroki durva mészkőből nyolc folyóméter mellvédfalat és két szenteltvíztartót faragtak ki.¹¹⁶

1911–1912-ben egy nagyobb, egyelőre azonosítatlan zalatnai lakóépület kőfaragó munkálatai (lépcsőház, oromfalak és főpárkányrészek) az iskolai műhelyben zalatnai homokkőből készültek el, emellett a növendékek kezei közül magyarigeni durva mészkőből egy templomi szőszéki lépcső és korlát, valamint egy templomi mellvédfal került ki. Ebben a tanévben készült el zalatnai homokkőből az iskola kőkapuja boltövel, oromzattal, áttört pillérekkel. Az iskola átalakításához a pincelépcsőt és egy külső feljárólépcső tagozott mellvédfalát építették. Emellett a növendékek ruszkicai fehér mészkőből öt síremléket, hét sírfeliratot, húsz áramelosztó táblát készítettek, valamint vaskohi fehér mészkőből egy asztalka, fekete mészkőből egy díszoszlop, illetve kerti asztal, csatornakő, lépcsőfok és jelzőkövek is megtalálhatók az elkészült munkák listáján.¹¹⁷ Az iskola udvarán található falikutat 1911–1912-ben az egyik környékbeli hegyoldalba építették be.¹¹⁸

Az 1912–1913-as tanévben az iskola műhelyében egy nagyobb szabású munka, az abrudbányai római katolikus templom neobarokk oltára, valamint egy ismeretlen elhelyezésű ruszkicai fehér mészkő kriptá oltárral, lépcső-

vel és márványbejáratú ajtóval, illetve egy díszes sírszegélyű, nagyobb síremlék készült el. A katolikus templom neobarokk oltárát 1913 augusztusában fejezték be. Megrendelői, Vass Károly és felesége, Sturza Mária révén az iskola újabb jelentős megbízáshoz, az abrudbányai katolikus közösség pedig új oltárhoz jutott. Az abrudbányai oltár (15. kép) a zalatnaiak fél évtizeddel későbbi, továbbfejlesztett változata volt, mely a zalatnai kőfaragás minden jellegzetességét felvonultatta, volutás konzolok, aranyozott vörösmárvány-betétek, plasztikus építészeti tagozatok a klasszikus formatan invenciózus alkalmazásával. A félköríves lezárású, kereszttel koronázott oltárfülkében Szent Miklós szobra állt, balján Szent István, jobbján Szent László kisebb méretű szobrai volutás timpanonnal záródó fülkékben. A predellát két nagyobb és több kisebb, vörösmárvány-berakás díszíti, a mensát négy volutás konzol tartja, közeikben kétoldalt egyenes szárú, aranyberakású vörös márvány, oldalt középen pedig két félköríves kialakítású, vörösmárvány-lappal közrefogott, kerek, aranyberakású fájdalmas szívét ábrázoló berakás látható. A zalatnainál monumentálisabb, gazdagabban díszített oltár megjelenését két oldalán egy-egy nagy méretű, rézkarokkal díszített, talapzatra állított, oldalain vörösmárvány-elemekkel díszített gyertyatartó emeli. Ugyanebben az évben számos további síremlék, toronysisak, kerítés és lépcsőfokok, ruszkicai fehér mészkőből családi és egyéb síremlékek, szalonsztalok, szenteltvíztartók, vázák, kandalló (elsősorban zalatnai homokkőből), magyarvistai finom mészkőből egy oltár és egy emléktábla készült, illetve folytatódott az intézet kerítésének kialakítása.¹¹⁹

Az 1913–1914-es, utolsó ismert tanévben az iskola műhelyében összesen egy toronykősisak, egy nagyobb síremlék és több kisebb faragvány készült megrendelésre. A visszaeső megrendelések miatt síremlékeket (16. kép) és egyéb kisebb kőfaragómunkákat végeztek az iskola áruraktárába. Az 1900-at követő másfél évtizedben az iskola műhelyében készült kőfaragó munkák értékesítéséből jelentős, évi átlag 6–8 ezer korona folyt be.

115 *Értesítő* 1910. 7–8.

116 *Értesítő* 1911. 12–13.

117 *Értesítő* 1912. 9–10.

118 *Értesítő* 1912. 10.

119 *Értesítő* 1913. 9–10.

Figurális emlékek (ZL.4)

■ A figurális emlékek jelentik a zalatnai gyűjtemény kisebb, kevésbé az iskolai műhelyhez köthető részét. A kőfaragóképzésben nem kaptak helyet a művészeti-szobrászati feladatok, az alakos ábrázolások állat- és fantáziafejek megformázásában merültek ki. Az emléktárgy ismét összecseng az írásos forrásokkal, Knop Vencel az első zalatnai *Értesítő*-ben megjelent esszéjében a kőfaragó-szaktudás végső határait az ornamentika kifaragásának képességénél jelölte ki. Gondolataiban meghúzta a kőfaragómester és a szobrászművész közötti határvonalat, melyben egyúttal a zalatnai oktatás módszertanát és szemléletét is alapvetően meghatározta: „*az egyszerű ornemens vonja meg a határt a kőfaragás és a szobrászat között; itt mint testvérek találkoznak*”.¹²⁰ Ennek megfelelően a figurális munkák, akárcsak a domborművek vagy mellszobrok, már nem képezték a kőfaragó-oktatás részét. A gyűjteményben ennek ellenére fennmaradt néhány emberi alakot és testrészt ábrázoló gipszöntvény. A mintegy kéttucatnyi tárgy két alapvető csoportra osztható. A figurális épületplasztika és domborművek közé kisebb arc- és testtöredékek tartoznak (ZL.4.003–006). Az utóbbiak közé olyan, valószínűleg a budapesti Gipszminta Öntőműhelyből rendelt fül-, kéz- és lábfejtöredékek sorolhatók, amelyekre az egykori fővárosi Mintarajziskola és Rajztanárképző gyűjteményéből ismerünk párhuzamokat (ZL.4.001–002, 007–009).¹²¹ Az egymástól igen eltrő karakterű arctöredékek talán nagyobb szobrászati munkálatok során készültek, eredetük, keltezésük, funkciójuk nem ismert. Hasonlóan ahhoz a négy töredékhez, amelyek között rajzóriai modell, relief-töredék és kis méretű szobormakett egyaránt megtalálható (ZL.4.010–014).

A figurális emlékek másik csoportjába emlékműmakettek és gipszszobrok tartoznak. Az iskolában szobrászati alkotások nem készültek, de több szobortalapzattal kapcsolatban maradtak fenn írásos és tárgyi források. A zalatnai katolikus templom új Szent János-szobrának talapzatán kívül, az 1903–1904-es tanév során részint itt, részint a székelyudvarhelyi iskola műhelyében faragták ki

120 KNOP 1898. 47.

121 ALBERT-KÁLDI-PUSZTAI 2016. 196. és 2. kép.

az 1901-ben elhunyt Lukács Béla kereskedelmi miniszter síremlékét. A Fiumei Úti Sírkertben 1904-ben felállított alkotást Ligeti Miklós tervezte.¹²² Ugyanebben az évben azonban Zalatnán is szobrot állítottak a közösség egykori jötevőjének és fejlesztőjének, amelynek kőtalapzata az iskola műhelyében készült. Ehhez a pályázathoz három tárgy köthető az emléktárgyból (ZL.4.015–017).

Ez az emlékműállítás jól illeszkedik a nemzeti integráció szimbolikus eszköztárába, egyúttal pedig megmutatkozik benne az ország más részein emelt nemzeti emlékművek számos ellentmondása. Az első ilyen a szobor jogi helyzete, a köztérre szánt alkotás finanszírozása egy civil egyesület által kezdeményezett országos gyűjtésen alapult. A zsűribe a helyi – ismeretlen – előjárók mellett egy országos képzőművészeti szervezet delegált tagokat. A Lukács-szoborpályázat különlegessége, hogy nem a nemzeti vagy helyi emlékezet szempontjából kiemelkedő, magyar történeti alakra koncentrált. Mivel a környező vidéken és Zalatna városában ilyen nem létezett, ezért a város modernizálását és a magyar állameszme térhódítását elősegítő, a városhoz gyermekkori tragikus események miatt kötődő kortárs politikus került a helyi domináns polgárság emlékezetének középpontjába.¹²³ A Lukács Bélához fűződő emlékezetet – mind helyi, mind országos szinten – a közpénzek hűtlen kezelésének koholt vádjai miatti öngyilkossága szolgáltatta, alapja egy tehetséges szakember és politikus folyamatosan felívelő életpályájának fájdalmasan hirtelen megszakadása volt. Az országosan megfigyelhető mintázattól eltérően az emlékezetpolitika nem a távoli múltban, hanem éppenséggel a közelmúltban találta meg alanyát, s bár a helyi és a nemzeti emlékezet ez esetben egybeesett, a zalatnai emlékműszobrászat esetében a meghatározó mesternarratíva a múlt dicső tetteiről a modernizációra tevődött át.

122 Az 1902-es évtől elnagyoltta vált az iskolai értesítőben az elkészült munkák felsorolása. *A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola harmadik értesítője. 1901–1902.* Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1902. 10. *A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola negyedik értesítője. 1902–1903, 1903–1904.* Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1904. 19.

123 VARGA Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországnán.* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017. 206–210.

Zalatorj
Lukács Béla szobra

Zalatorj látkepe Lukács Béla emlékszobor

17–18. kép. Az iskolakertben és a Kaszinó előtt álló Lukács Béla-szobor (1904). Korabeli képeslapok

A szoborpályázatot egy helyi civil szervezet, a zalatorjai Lukács Béla-emlékmű bizottsága írta ki 1903. április 4-én, amelyben egész alakos emlékmű vagy büszt elkészítésére vártak munkákat. A szobor elhelyezésére a városi kaszinókör előtti részt jelölték ki, a díjnyertes alkotás kivitelezésére 6000 korona állt rendelkezésre, ez azonban csak a bronzszobor kivitelezésére szolgált. Az alapozási munkákat, a kőfaragó munka ugyanis az iskolában a szobrot tervező művész 1:1-es tervei alapján, a Kaszinó-

kör külön költségkeretéből készült el.¹²⁴ A jelíges pályaművek leadási határideje 1903. június 15-e volt, a pályaművek gyűjtőhelyévé az állami aktorok és helyi szereplők összefonódásának példjaként a városon belüli, magyar államot képviselő iskola épülete vált. A bíráló bizottság a kaszinókör részéről öt, a Képzőművészeti Társulat részéről két tagból állt, tagjai a zalatorjai helyi nyilván-

¹²⁴ *Értesítő* 1901. 7. Az udvari elhelyezésről: *Értesítő* 1904. 10.

nosság és az országos művészeti egyesület képviselői voltak. A megvalósított díjnyertes pályamű mellett a második helyezett 400 korona, a harmadik helyezett 200 korona díjazásban részesült, a nyertes művek a városi Kaszinókör tulajdonává váltak. A pályázat eredményhirdetésére 1903. június 30-ig került volna sor, a végső döntésre azonban augusztus 19-ig várni kellett. A pályázati kiírás szerint a díjnyertes művet a helyszínen legkésőbb 1904. április hó 21-ig kellett felállítani.¹²⁵ E dátumok határozzák meg a fennmaradt emlékek készítésének időpontját.

Az első díjat és így a szobor kivitelezésére vonatkozó megbízást a budapesti, müncheni és párizsi tanultságú, pályakezdő fiatal szobrász, Gárdos (Grósz) Aladár (1878–1944) szobrász és Fritz Oszkár műépítész nyerte el *Zalatna szülőttének* jellegű alkotásukra. A második díjat Radnai Béla szobrász, valamint Papp Gyula és Szabolcs Ferenc építészek *Munka és becsület* jellegű munkájukért kapták, a harmadik helyen Gách István szobrászt díjazták.¹²⁶ Gárdos Aladár zalatnai Lukács-szobra művészi karrierjének indulását is jelezte, pályájának további állomásait az 1906-ban Rudics József-díjjal kitüntetett *Hajléktalanok*, majd az 1911-es *Léda*, a sátoraljaújhelyi Kossuth-szobor, a budapesti Gellért Szálló díszítő szobrai jelölik ki, amelyeket az 1920-as években további köztéri alkotások és márvány női aktok követtek.

A Lukács-emlékmű sajátos történetének újabb adaléka, hogy a szobrot rövid időn belül két helyen is felállították a városban. Erre először 1904. április 21-ig, a pályázati kiírásnak megfelelően került sor, felavatására Béla nap másnapján, április 24-én került sor. Lukács alakja a főépület város felőli oldalán állt, az iskolakert és a műhelyépületek felé nézett.¹²⁷ Itt azonban rövid ideig volt csupán megtekinthető, a szobrot ugyanazon év augusztus 14-én, a város közterén, a Kaszinó előtt újra felavatták. E szokatlan duplázásra, mint Zalatna kapcsán oly gyakran, csak közvetett bizonyítékaink vannak és az oka kapcsán is csak hipotéziseink lehetnek. A helyi és országos források eltérő és

egymástól igen távoli időpontokat jelölnek meg: az iskolai *Értesítő* 1904. április 24-i avatási dátumával szemben az országos sajtó rendre ugyanazon év augusztus 14-ét adta meg a szobor ünnepélyes leleplezésének dátumaként. Az első felállítás és szoboravatás annak a szakiskolának az udvarán történt, amelynek megalapítása és működtetése Lukács Béla nevéhez kötődik, a második pedig annak a városnak a közterén, amelynek infrastrukturális és intézményi fejlesztése érdekében figyelemre méltó érdemeket szerzett.

A kettős felállításról vizuális forrás, két képeslap is tanúskodik (17–18. kép), amelyek egymástól nagyjából 90 fokkal eltérő szögéből mutatják a szobrot. A két felvétel háttérben így is más-más épületet fedezhetünk fel. Az iskola udvarán készült fotó háttérben jól kivehető az iskola kerítése, illetve ugyanitt kirajzolódnak egy Zalatnára és környékére jellemző, egyszintes sátozott ház körvonalai is. A felvétel ráadásul minden bizonnyal a kerítésen belülről készült, amit a bal alsó sarokban, az utcáról betekintő, mosolygós figura képe is megerősít. Ezzel szemben a másik, immár köztéri fényképen, a szobor háttérben valóban az egykori Kaszinó épületét ismerhetjük fel.

A harmadik bizonyíték a szoboravatás koreográfiája. Míg az iskolaalapító szobrának udvari felállításáról az *Értesítő* csak szűkszavúan számol be, és ez alapján egy csendes iskolai ünnepség képe körvonalazódik, addig a köztéri mű felavatását az országos sajtó a résztvevők felsorolásával és az ünnepi beszédek rövid tartalmi kivonatának ismertetésével adta hírül. Ezekből tudjuk, hogy e nyári napon a nemzeti színekkel fellebörgözött városban, a szoboravatási ünnepségen a Lukács család mellett városi előljárók, Alsó-Fehér vármegye és Gyulafehérvár küldöttsége, a Kereskedelmi Minisztérium, a Magyar Folyam és Tengerhajózási Rt. is képviseltette magát. Az első szónoklatot a szoborbizottság elnöke, dr. Szontágh Adolf, a zalatnai bánya főorvosa tartotta, a szobrot Angyal József bányatanácsos tőle vette át a Kaszinókör képviselőjében. Ezt követte Werner Gyula országgyűlési képviselő (1901–1906 között Alsó-Fehér megye képviselője) beszéde, amelyben „kegyeletes érzéssel rajzolta az elhunyt kiváló ember érdemeit és a közügyek terén kifejtett hasznos és eredményekben gazdag tevékenység-

125 *Magyar Nemzet* 22. évf. (1903. április 4.) 82. sz. 8.

126 *Vasárnapi Ujság* 50. évf. (1903. augusztus 30.) 35. sz. 580.; *Művészet* 2. évf. (1903). 5. sz. 335.

127 *Értesítő* 1904. 10.

gét”.¹²⁸ A Szózat eléneklésével megnyitott ünnepségen az elhangzó szövegek Lukács Bélának Zalatna városa és a nemzeti közösség érdekében végzett tevékenységét hangsúlyozták

A zalatnai Lukács-szoborról több tárgy tanúskodik a gyűjteményben, ezek azonban nehezen feleltethetőek meg a díjazott alkotásoknak. A képeslapokról és újságcikkekben ismert Gárdos Aladár-féle díjnyertes alkotás pályázati makettje nem maradt meg. A Gárdos-féle szobor talapzatához készült két, máig fellelhető gipszöntvény-töredék viszont megmaradt (ZL.1.111), a két tárgy egyedi formája, valamint a tárgyakon és az emlékművet ábrázoló fényképeken látható tölgyfa motívumok egyezése alapján egyértelmű, hogy ezek az iskolai műhelyben kifaragott szobortalapzat előkészítő gipszmintái. Fennmaradt viszont két olyan pályamű, amelyek egyike szignált, alkotóik azokban nem a díjazottak közül kerültek ki. Mind a két alkotás 1903 áprilisa és júniusa között készült. Az egyik a tordai születésű, budapesti, majd müncheni tanulmányokat követően a pécsi Zsolnay-gyár tervezőjeként tevékenykedő Apáti-Abt Sándor (1870–1916) és a bécsi tanultságú szobrász, keramikus, majd 1899–1916 között a pécsi Zsolnay-gyár tervezőjeként dolgozó Mack Lajos (1876–1963) büszkje (ZL.4.015).

A pályázathoz fűződő másik gipszmacskák alkotói nem ismertek (ZL.4.016), ennek az alkotásnak az ikonográfiai programja azonban párhuzamosságot mutat a Gárdos-féle szobor leleplezésének emlékezetpolitikai aspektusával, az ünnepségen beszédet mondó személyek által megtestesített, a helyi és a nemzeti erényeket egyaránt hangsúlyozó narratív mintázattal. Lukács Béla kormánybiztosként irányította az 1900-as párizsi világkiállítás magyar bemutatkozását, erre utalnak a talapzat hátoldalán látható, lépcső feletti „PARIS” és „MAGYAR PAVILON” feliratok. Ezek fölött a párizsi magyar történelmi pavilon tornyos, árka soros képe látszik. Lukács Béla emlékezete már kortársai számára is a nemzeti modernizációban betöltött miniszteri és kormánybiztosi tevékenysége határozta meg. A nemzeti képzetek mellett az emlékmű ábrázolja zalatnai kötődését is megjelenítette. Az emlékműmacskák

128 Lukács Béla szobra Zalatnán. *Vasárnapi Ujság* 51. évf. (1904) 35. sz. 597.

bal szélén Hephaisztosz, a mesteremberek védelmezője kovács alakban, küllővel és kerékkel jelenik meg, a jobb szélén pedig az utazók védőszentjét, Hermész alakját ismerhetjük fel egy asztalnál ülő figura képében. Kettős szerepeltetésük Lukács zalatnai tevékenységére, az ipari szakiskola megalapítására és a Zalatna–Nagyalmás közötti szerpentin kivitelezésére utal.

A majdani szobor talapzatának előkészítő munkálataihoz tartozik az a szecessziós fa szobortalapzat-makett is, amely ha részleteiben és tömegében nem, de felfogásában az elkészült szobor talapzatával mutat rokonságot (ZL.4.017). A monumentális megoldást sugalló makett készítőjéről nincsenek adataink, talán a második díjas Radnai Bélát sejtethetjük alkotójaként.

Az iskolai gyűjteményben két olyan további büszt található, amely az iskola működésének első évtizedéhez kötődik, azonban megrendelésük körülményeiről, illetve rendeltetésükről nem vallanak a források. Az egyik egy 1902-ből származó Kossuth Lajos-mellszobor (ZL.4.019), melyet a Budapesten és Bécsben is tanult, elsősorban egyházi témájú szobrokat készítő, állami felső ipariskolai tanárként dolgozó, Újpesten élő Andrejka József (1859–1948) készített. Andrejka feltáratlan életműve gazdag köztéri alkotásokban, az újpesti szobrászpályázatok rendszeres indulójaként vált ismertté. A zalatnai és tágabb értelemben véve a magyarországi ipari szakképzésekhez, személyekhez és intézményekhez szoros kapcsolat fűzhetett, 1892/1893–1936 között a mintázás óraadó tanára volt a budapesti Felső Ipariskolában. Emellett a *Magyar Képzőművészek Lexikonának* 1915. évi kiadása, illetve más lexikonszócikkek említik, hogy díjazták az 1902-es budapesti Vörösmarty-, az 1904-es rozsnói Andrassy Dénesné-, valamint egy Kossuth-szobor pályázaton is, mely utóbbi valószínűleg nem azonos a Kossuth Mauzóleum pályázatával. Ez utóbbira Andrejka Foerk Ernővel közösen adott be egy pályatervet. Erdélyi kötődése, megbízásai, szakmai kapcsolatai egyelőre nem ismertek, 1903-ban Róna József, Fadrusz János és mások társaságában azonban részt vett Kolozsváron az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság kiállításán.¹²⁹

129 SZENDREI JÁNOS – SZENTIVÁNYI Gyula: *Magyar képzőművészek lexikona 1. Abádi-Günther*. Budapest, 1915. 36.

Összefoglalás

A másik fennmaradt büszt báró Dániel Ernőt ábrázolja (ZL.4.018), melynek alkotója a bécsi tanultságú, az 1898-ban leleplezett budapesti Baross Gábor-szobrot és több neobarokk felfogású épületdíszítő alkotást jegyző Szécsi (Scheftsik) Antal (1856–1904). Dániel Ernő 1897-ben készített büsztjének zalatnai elhelyezését családi, politikai és gazdasági kötődések is indokolták. Az aradi vértanú Kiss Ernő unokája, a szamosújvári Dániel család leszármazottja, Dániel Ernő 1895–1899 között a Bánffy-kormány kereskedelmi miniszteri tisztségét töltötte be, a millenniumi ünnepek szervezésében játszott jelentős szerepe révén bárói rangra emelkedett. Ő engedélyezte 1896-ban a Gyulafehérvár–Zalatna helyi érdekű vasút megépítését, nem utolsósorban pedig az állami alapítású és fenntartású zalatnai iskola az általa vezetett minisztérium felügyelete alá tartozott. A büszt megrendeléséről és esetleges zalatnai elhelyezéséről nem ismerünk forrásokat, annyi azonban bizonyos, hogy híres elődje, Baross Gábor Budapesten felállítandó szobra kapcsán, 1897. január 10-én személyesen is találkozott Szécsi Antallal. Ekkor Darányi Ignác földművelési miniszter, Brázay Kálmán országgyűlési képviselő és Sztéry József országos iparoktatási igazgató társaságában a készülő Baross-szobrot tekintette meg a szobrász műtermében.¹³⁰

Mind az 1897-es Dániel Ernő-, mind az 1902-es Kossuth-szobor megelőzte a zalatnai Lukács-émlékmű 1904-ben történt felállítását, a három alkotás – talán további ismeretlen társaikkal együtt – a kis hegyi bányászváros magyar nemzeti jellegét voltak hivatottak erősíteni, egyúttal pedig a modernizálódó magyar állam jelenlétét szilárdították meg. A Lukács-szobor sorsától eltérően a Dániel- és Kossuth-büsztoket feltételezhetően már eredetileg is az iskola épületében állították fel. A két büszt, kiegészülve az állami tulajdonban lévő iskola telkén és udvarán, 1902-ben felállított Erzsébet-émlékművel, a magyar politikai szupremácia érvényre jutásának eszközei voltak. E narratívát nem meghatározta, hanem valójában csak továbbberősítette a tragikus hirtelenséggel elhunyt Lukács Béla közteri emlékműve.

¹³⁰ Vasúti és Közlekedési Közlöny 27. évf. (1896. január 5.) 3. sz. 1.; Pesti Napló, 48. évf. (1897. január 11.) 11. sz.

■ A korszak ipariskolái általában helyi hagyományokra és alapanyagokra támaszkodva jöttek létre, céljuk az ipar modernizálása és a piacképes szaktudás átadása volt. Az egykori zalatnai Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola gipszminta- és kőfaragvány-gyűjteménye a századforduló konjunktúrájában oktatási célra használt gipsztárgyakat foglalja magába, amelyek a gipsz sokrétű felhasználásáról tanúskodnak. A korszak építészeti profilú erdélyi ipariskoláiból, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Aradról és Temesvárról, de még a felerészben kőfaragó profilú székelyudvarhelyi iskolából sem ismert olyan, a gyakorlati iskolai oktatásmódszertant összefüggéseiben dokumentáló gipszgyűjtemény, amely a mintázás során elsajátított klasszikus építészeti formakincstől, a korszak modern, századfordulós motívumainak átadásán át építészeti tagozatok kicsinyített faragásáig terjed. A Zalatnán fennmaradt gipszgyűjtemény nem választható el azoktól az építészeti tagozatokból nyert tudásból merítő vagy építészeti motívumokat felhasználó kőfaragványoktól, amelyeket az iskola műhelyeiben hoztak létre a növendékek. Ez utóbbiak bizonyítják a kőfaragó-oktatás építészeti jellegét, azt a célt, hogy az innen kikerült kőfaragók leginkább az építészet területén állják majd meg a helyüket. E törekvés eredményességét az iskolai értesítőkből közölt pályakövetés alapján ismert, első munkahelyre vonatkozó adatok részben alátámasztják. A képet azonban egyrészt árnyalja a kőcsiszoló osztályokban végzetek helyben tartása, másrészt a kortársak kritikája. A zalatnai kőfaragó iskola működése, hasznosága vita tárgya volt már a kortársak számára is. A zurnalisztikai jellegű cikkek, de komolyabb elemzések is az iparos pálya alacsony társadalmi presztízséből adódó problémákból indultak ki.

„A zalatnai kőfaragó és kőcsiszoló ipari szakiskolák igazgatósága a nyíregyházi főgimnázium ez évi értesítőjében fölhívást intézett az összes középiskolák vezetőihez, hogy küldjenek hozzájuk tanulókat, akik ott rövid idő alatt igen jó keresetre tehetnének szert.

Természetes, hogy a fölhívásnak fogamatja nem igen volt. A minnek okát ma még nem az elklasszikusodott tanárok

ban, a balitéletekben szenvedő és a diplomások úri munkátlanságáról álmodozó ifjúságban – de a meghibbant és elposványosodott közfelfogásban kell keresnünk, amely társadalmi elsőrangúságot összekötni csak a diplomával tud és minden ipari munkának másodrangúságot biztosít társadalmi állásban és jövedelem megoszlásban egyaránt.”¹³¹

A szakmai kritika az állami kőfaragó iskolák – a kőipar forrásai és az országos jelentőségű kőfaragótelep szempontjából – átgondolatlan elhelyezését is érintette.

„Ennél fontosabbnak jelzi az emlékirat, mint országos érdekű kérdést, a kőfaragó-szakiskolák revisióját. Mindössze két ily szakiskolánk van az országban: Zalánán és Székelyudvarhelyen. Erről a két – Isten háta mögé elrejtett – iskoláról az emlékirat megállapítja, hogy ezek a kőfaragómunkásoknak sem szellemi nevelésére, sem gyakorlati értékük emelésére nem szolgálnak; de legkevésbé alkalmasak arra, hogy a tanuló növendékek hiányát pótolják.

A szövetségnek tehát nemcsak saját, hanem nemzeti és socialis szempontból is elsőrangú kötelessége, hogy ez iskolák rekonstruálása érdekében hathatós mozgalmat indítson.

Ezeket a kőfaragóiskolákat okvetetlenül el kell távolítani arról a megközelíthetetlen, világtól elzárt vidékekről, oda, ahol a kőfaragóipar nagyobb arányokban üzetik, ahol alkalmuk van a növendékeknek a forgalomban levő kőanyagokkal s a modern munkagépekkel is megismerkedni és az általános szükségletnek megfelelő terveket és munkákat maguk előtt látni.

Erre nézve az emlékirat legalkalmasabbnak találná az egyik iskolát a budapesti Seenger-féle teleppel összekötni, amiként az osztrák iskolák is mind nagyobb ipar-telepekkel vannak összekötve, a másikat pedig Süttő vidékére helyezni, amely vidék a hazai kőiparnak bölcsője.”¹³²

131 Az iparos. Szeged és vidéke 6. évf. (1907. augusztus 11.) 183. sz. 5.

132 A kőfaragóipar bajai. Építő Ipar 33. évf. (1909. június 27.) 26. sz. 238.

Az iskola 1920 utáni történetére vonatkozóan alig állnak rendelkezésre források, a román közigazgatás e korai időszakának „forrástalansága” különösen a Monarchia korának mindent dokumentáló adminisztrációjával szemben feltűnő. 1918 után mindössze két datált gipszöntvény, pár stíluskritikai alapon erre az időszakra keltezhető gipsztárgy, két tucat építészeti rajz, az 1940-es évekből pedig egy visszaemlékezés utal arra, hogy a kőfaragás tanítása egészen a második világháború végéig fennmaradt az intézményben.¹³³

A kőcsiszolás mennyiségére vonatkozóan 1914 után nem rendelkezünk adatokkal, az iskolai archívumban fennmaradt megrendelések, számlák és befizetési bizonylatok alapján az 1920-as évek elején még biztosan kapott és teljesített megrendeléseket az iskola kőfaragó és kőcsiszoló műhelye. A kevés dokumentált adat egyike az 1921. évi július–augusztus havi eladásokat rögzíti, a két nyári hónapban összesen 147 eladott tételt. Messze-menő következtetés levonására ez az adat nem alkalmas, de éves szintre vetítve az 1914-es, utolsó dokumentált év forgalmának negyedével, hozzávetőlegesen az 1906. év eladásaival áll egy szinten. Ugyanezen időszakban egy síremlék kifizetéséről maradt fenn bizonylat, 1921 júliusában özv. Benedek Károlyné rendelt meg egy három részből álló síremléket az iskola kőfaragó műhelyében. 1922 januárjában a kőcsiszoló műhely termékei közül összesen tíz tárgyat értékesítettek. A külföldi piacok elvesztése és a kialakult beszerző-értékesítő láncolat megszakadása drámai hatást gyakorolt az intézmény működésére. Az iskola tevékenységének csökkenéséről és technológiai nehézségeiről tájékoztat az első román nyelvű szakfelügyelet jegyzőkönyve, mely 1923. március 24-én egyebek mellett arról számol be, hogy a „legnagyobb kényelmetlenséget a gyakorlati munkák elvégzéséhez szükséges gép hiánya okozza, főként a kőfaragóknál, itt anyagi károkat is okoz és hátráltatja az iskola igazi fejlődését”.¹³⁴ A megfelelő teljesítményű erőgép beszerzé-

133 A márvány évei [Krizsán Géza interjúja Kondrák Károllyal]. A Hét 18. évf. (1987. április 16.) 16. sz. 9.

134 Vasile Pandrea aláírásával ellátott feljegyzés. 1923. március 24. p. 27. Forrás: Proceso Verbale 1904 – 1922 – 1933 – 1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára: Leltározatlan iratanyag. Pál Emese fordítása.

19–20. kép. Az abrudbányai kereszt (1933) és az Albini család sírboltja (1934) a zalatnai ortodox temetőben

se, illetve a régi pótlása már a világháború előtti utolsó évben is hátráltatta a munkát, a helyzet megoldatlansága idővel a képzés színvonalának rovására mehetett. A századforduló korában a magyarországi iparművészet sajtójában a zalatnai kőcsiszoló ipar értékelésének elmaradásához hozzájárulhattak a felkai műhely kapcsán már idézett okok: a kiegészítő jellegű bevételt termelő háziipar körébe való besorolás, az iparművészetre jellemző, tervezői és kivitelezői munkamegosztás hiánya, a gyakorlásához szükséges, alacsony általános képzettségi szint és a tömegtermeléssel létrehozott olcsó termékekkel kapcsolatos szakmai és társadalmi megbecsülés hiánya.

A két világháború közötti időszakra a datált és szignált tárgyak hiánya jellemző, összesen két tárgyat ismerünk e korszakból. A ZL.1.166-os leltári számú, levéldíszes relieftörredék és az 1936. évi dátummal ellátott, négykaréjos keretbe foglalt rozetta (ZL.1.085) jelzik, hogy az iskola tevékenysége nem szakadt el teljesen a Monarchia korában kialakult tanrendtől. Az iskolában fennmaradt emlékeken kívül az 1930-as évek közepéről

egy Abrudbányán álló, 1933-ban felszentelt út menti kereszt és az Albini család 1934-es zalatnai sírboltja tanúskodnak az intézmény tevékenységének folytatásáról (19–20. kép). Az iskolában mintegy két tucat építészeti terv utal arra, hogy a Gréb Géza által 1908-ban elindított reform, amely az építészeti forma- és szerkezetant a korábban célirányosabb műhelygyakorlatok révén igyekezett átadni, 1918 után még hangsúlyosabbá vált. Az új határok között az iskola műhelyei, a tanári kar és a növendékek szaktudása felértékelődhetett, a városban és környékén fennmaradt emlékek az építészeti jellegű megrendelések növekedését sejtetik.

Zalatnán a gipsszel való munka egy új, sajátos felhasználása is megfigyelhető. A szemléltető jellegű oktatás kiszolgálására az országban csak a fővárosban, Budapesten működő gipszöntő műhelyekben készültek öntvények. A zalatnai oktatás alapját képező térbeliség olyan új minőséget jelentett az oktatásban, amely szobrászok és kőfaragók képzésének közös jellemzője volt, és amely alapvetően eltért a kétdimenziós, másolásra alapuló pol-

gári és művészeti oktatás kihívásaitól.¹³⁵ Az épületplasztika elkészítése a formák térbeli sajátosságainak megértésén alapult, ennek átadására az ország ipariskolái közül – jelen ismereteink szerint – egyedülként Zalatnán jött létre gipszöntő műhely.

A gipszminta- és kőfaragvány-gyűjteményt valószínűleg az 1948-as tanügyi reform következtében helyezték el a padlásra. Hat-hét évtizedes, hányatott sorsuk ellenére ezek az emlékek egyedülálló tanúi egy évezredet átívelő építészeti kultúra formakincsének, egy olyan sajátos oktatásmódszertannak, amely a történeti formakincs esetében megkövetelte a legszigorúbb forma- és szabálykövetést, az építészeti ornamentika esetében pedig éppen az egyéni kreativitás kibontakoztatását támogatta. A Zalatnán fennmaradt gipszöntvények a hazai és külföldi mintakönyvek ornamentikájából kiinduló, az egyéni kreativitásnak tág teret adó oktatásról adnak számot. A természetű, stilizált növényi és állati ornamentika egyedi felhasználásának e nagyszámú, változatos iskolapéldái arról tanúskodnak, hogy a zalatnai iskolából kikerült kőfaragók a klasszikus építészeti részletek és a díszítő jellegű ornamentika variálásának mestereivé váltak. A szecesszió

egyediségre építő modernségével vegyített klasszikus formakincs maga a *zalatnaiság*, amely a korszak erdélyi és magyarországi épületein napjainkig megőrződött.

A nemzeti ipar fejlődését szolgáló fejlesztés a modernizáció szolgálatában állt, az aktív állami szerepvállalás regionális hatásai különböztek egymástól, így egy országon belül is eltérő jegyeket mutató modernitások jöttek létre.¹³⁶ Az évezredes bányavárosban meghonosítandó kőfaragó- és kőcsiszolóipar a 19. századi erdélyi modernizáció egy sajátos jelensége. A bánya melletti, egyetlen nem magyar többségű környezetben működő állami ipariskola a magyar állam jelképévé, egyúttal pedig a magyar nemzeti szimbólumok elhelyezésének és – modernizációs küldetése révén – a magyar állammal kapcsolatos pozitív képzetek kialakításának vált alkalmas terepévé. Az iskola udvarán állandó célból elhelyezett Erzsébet királyné emlékmű, valamint az iskolakertben elsőként ideiglenesen felavatott Lukács-szobor, kiegészülve az épületen belül látható Kossuth- és Dániel-büszttökkel a gondolkodó magyar államot, a nemzeti függetlenséget, a modernizációt és az iparfejlesztés ideáit közvetítették az iskola növendékei, a városi közösség és a környék lakossága felé.

135 A gipsz művészeti oktatásáról bővebben: ALBERT Ádám – KÁLDI Richárd – PUSZTAI Barbara: Gipsz szemléltető eszközök és műtárgymásolatok használata az oktatásban a tanszékek közötti együttműködés keretében a Magyar Képzőművészeti Egyetemen. *Ars Hungarica* 42. (2016) 2. sz. 194–197.

136 NIEDERMÜLLER Péter: Perspektívák, modellek, értelmezések. In: *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Szerk. NIEDERMÜLLER Péter – HORVÁTH Kata – OBLATH Márton – ZOMBORY Máté. Budapest, 2008. 7–16.

Bibliográfia

Szakirodalom

- ALBERT Ádám – KÁLDI Richárd – PUSZTAI Barbara: Gipsz szemléltető eszközök és műtárgymásolatok használata az oktatásban a tanszékek közötti együttműködés keretében a Magyar Képzőművészeti Egyetemen. *Ars Hungarica* 42. (2016) 2. sz. 194–206.
- ANGHELYI Judit: Magyar kiállítás a londoni Earl's Courtban 1908-ban. *Opus Mixtum*. Szerk. Székely Miklós. Vol. 1. Budapest, CentrArt, 2012. 48–57.
- FARBAKYÉ DEKLAVA Lilla: Gipszműhely egy építkezés szolgálatában. A gipsz szerepe a Mátyás-templom 19. századi helyreállításában. *Ars Hungarica* 42. évf (2016) 3. sz. 223–236.
- KATONA Júlia: Gipszminták a rajzoktatásban. A Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola egykori gipszgyűjteménye. *Ars Hungarica* 42. évf. (2016). 2. sz. 157–167.
- KRÄHLING János – FEHÉR Krisztina – JOBBIK Eszter – KOLLÁR Mária: A Műegyetem középkori építéstan tanszékének címgjegyzéke – oktatásmódszertani és könyvtártörténeti adalékok a magyar építészképzés történetéhez. *Architectura Hungariae* 17. évf. (2018) 2. sz. 33–159.
- NIEDERMÜLLER Péter: Perspektívák, modellek, értelmezések. In: *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Szerk. NIEDERMÜLLER Péter – HORVÁTH Kata – OBLATH Márton – ZOMBORY Máté. Budapest, 2008. 7–16.
- SALAMON Gáspár: Az anyagszerűség és a gipsz konfliktusa Maróti Géza oktatási programjaiban. *Ars Hungarica* 42. évf. (2016) 2. sz. 181–191.
- SZÉKELY Miklós: A magyarországi ipari szakoktatási rendszer a századfordulón, különös tekintettel Erdélyre. In: *Tárgul horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. Szerk. KOVÁCS Zsolt – ORBÁN János. Marosvásárhely–Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2013. 129–141.
- SZÉKELY Miklós: Az egykori Zalatnai Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipariskola gipszgyűjteménye. *Ars Hungarica* 42. évf. (2016) 2. sz. 169–182.

SZÉKELY Miklós: *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2017.

VARGA Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.

VÖRÖS Katalin: Millenniumi hangulatban. Az ezredéves kiállítás és az iparoktatás. *Autonómia és felelősség: neveléstudományi folyóirat* 2. évf. (2016) 2–3. sz. 19–28.

VÖRÖS Katalin: Modernizáció és nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában. In: *Modernizáció és Nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. CSIBI Norbert – SCHWARCZWÖLDER Ádám. Pécs, Kronosz, 2018. 237–259.

Szakiskolai szabályzat, értesítők

A Zalatnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola szervezete, tanterve és szabályzata. Budapest, 1894.

A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola első értesítője. 1894–95, 1897–1898. Szerk. CSÁNKI József. Nagyenyed, 1898.

A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola második értesítője. 1898–99, 1900–901. Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1901.

A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola harmadik értesítője. 1901–1902. Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1902.

A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola negyedik értesítője. 1902–1903, 1903–1904. Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1904.

A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola ötödik értesítője. 1904–1905. Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1905.

A Zalathnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola hatodik értesítője. 1905–1906. Szerk. CSÁNKI József. Zalathna, 1905 [1906].

Értesítő az Intézet 15. évi működéséről az 1908–1909-ik tanévben. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1909.

Értesítő az Intézet 16. évi működéséről az 1909–1910-ik tanévben. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1910.

Értesítő az Intézet 17-ik évi működéséről az 1910–1910. tanévben. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1911.
A Zalatnai M. Kir. Áll. Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola 1911–1912-ik évi értesítője az intézet 18. évi működéséről. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1912.
Értesítő az Intézet 19-ik évi működéséről az 1912–1913. tanévben. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1913.
Értesítő az Intézet húszadik évi működéséről az 1913–1914. tanévben. Szerk. GRÉB Géza. Abrudbánya, 1914.

Korabeli források

Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás általános katalógusa. Szerk. MUDRONY Soma – RÁTH Károly – MICSEH Endre. III. füzet. III. csoport. Oktatásügy. Budapest, 1896.
CSÁNKY József: A kőipar. *Magyar Pajzs* 7. évf. (1906. augusztus 2.) 31. sz.
Délkeleti Magyarország: Erdély és a szomszédos hegyvidékek. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1896–1901.
KNOP Vencel: Gyakorlati oktatás a kőfaragó ipari szakiskolákon. In: *A Zalatnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola első értesítője. 1894–95, 1897–1898*. Szerk. CSÁNKY József. Nagyenyed, 1898. 43–47.
SZENDREI János – SZENTIVÁNYI Gyula: *Magyar képzőművészek lexikona 1. Abádi–Günther*. Budapest, 1915.
SZTERÉNYI József: M. kir. állami kőfaragó és kőcsiszoló ipari szakiskola Zalatnán. In: SZTERÉNYI József: *Az iparoktatás Magyarországon*. Budapest, 1897.
VÍG Albert: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben különösen 1867 óta*. Budapest, 1932.

Napisajtó

Károly Főherczeg utazása Magyarországon. *Vasárnapi Ujság* 48. évf. (1901. július 28.) 30. sz. 488.
A miriszlói csata emléke. *Ország-Világ* 23. évf. (1902. szeptember 28.) 39. sz. 785.
Lukács Béla szobra Zalatnán. *Vasárnapi Ujság* 51. évf. (1904) 35. sz. 597.
A márvány évei [Krizsán Géza interjúja Kondrák Károllyal]. *A Hét*, 18. évf. (1987. április 16.) 16. sz. 9.
Bányászok és kohászok közgyűlése. *Pesti Napló* 57. évf. (1906. augusztus 28.) 235. sz. 15.
Az iparos. *Szeged és vidéke* 6. évf. (1907. augusztus 11.) 183. sz. 5.
A kőfaragóipar bajai. *Építő Ipar* 33. évf. (1909. június 27.) 26. sz. 238.
Művészet 2. évf. (1903). 5. sz. 335.
Vasúti és Közlekedési Közlöny 27. évf. (1896. január 5.) 3. sz. 1.
Pesti Napló 48. évf. (1897. január 11.) 11. sz. 11.
Pécsi Napló 11. évf. (1902. szeptember 28.) 222. sz.
Magyar Nemzet 22. évf. (1903. április 4.) 82. sz.
Vasárnapi Ujság 50. évf. (1903. augusztus 30.) 35. sz.
Magyar Ipar 29. évf. (1908. június 21.) 25. sz.

Levéltári források

Procese Verbale 1904 – 1922 – 1933 – 1950. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára, Zalatna.
1911 év január hó bevételi napló. A Corneliu Medrea Szakiskola Irattára, Zalatna.
MNL OL K 231 255. csomó. 3478/1894 (1894. január 23.).
MNL OL K 231 255. csomó. 33.985 (1894. május 11.).